

Алани в Східній Європі доби Середньовіччя

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база.....	14
1.3. Методологія роботи	18
РОЗДІЛ 2. АЛАНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЕПОХУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	22
2.1. Іраномовне населення Євразійського степу в період Великого переселення народів	22
2.2. Аланське населення у складі ранніх тюркських і болгарських об'єднань	26
2.3. Аланський компонент у Хозарському каганаті	33
РОЗДІЛ 3. АЛАНИ У СТЕПАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПЕРІОДУ ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	41
3.1. Становище іранського населення у складі об'єднань печенігів, кипчаків і чорних клобуків.....	41
3.2. Взаємовідносини та етнічні зв'язки між аланами-асами і слов'янами у Руську добу.....	44
3.3. Алани у період монгольських завоювань	51
3.4. Переселення аланів-ясів до Угорщини. Участь в етногенезі угорського народу	58
РОЗДІЛ 4. АЛАНИ-ЯСИ У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ В ДОБУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	63
4.1. Аланське населення у складі Улусу Джучі	63
4.2. Походи Тамерлан-шаха на Аланію та подальша доля кавказьких алан...	70
4.3. Становище аланських племен у країнах Східної Європи доби Пізнього Середньовіччя (Угорщина, Болгарія, Візантія)	75

ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	87
ДОДАТКИ	97

ВСТУП

Актуальність. Протягом усієї доби середньовіччя аланське населення Євразійського степу, Північного Кавказу, лісостепового Подоння та навіть Криму періодично входило до складу етнополітичних об'єднань середньовічних номадів алтайського походження. А це, може означати, не тотальне знищення аланів кочівниками-завойовниками, а залучення їх до військово-адміністративних та соціально-господарських функцій усередині політичних утворень номадів. Проте, середньовічні етнополітичні об'єднання Євразійського степу, ще й досі не є достатньо вивченими. Тому, дослідження характеру взаємовідносин між середньовічними номадами і аланами має допомогти вирішити питання, пов'язані із визначенням політичного і соціального статусів осілого некочового населення у державних утвореннях середньовічних кочівників. Не менш вивченими, ніж алани Північного Кавказу, виявилися угорські яси, які й досі компактно проживають в області Ясшаг на сході Угорщини. Уже доведено, що витоки цієї етнічної групи слід шукати на Північному Кавказі, серед місцевого середньовічного іраномовного населення. Однак щодо походження аланів-ясів степів Східної Європи у дослідників немає однозначної відповіді. Неясно, чи зберігались за часів середньовіччя алани в Середній Азії як окрема етнічна група.

Невідомо також, де були розселені алани-яси на теренах Євразійського степу за часів середньовіччя, не подана їхня культурна атрибуція, не з'ясовані питання походження окремих груп середньовічних аланів, ступінь їхньої участі в етногенезі народів Євразії. Розробка проблеми середньовічних аланів зони Великого Євразійського степу дозволить по-новому освітити низку питань етнополітичної історії Східної Європи, Середньої Азії та Північного Кавказу в добу середньовіччя, а також певною мірою допоможе реконструювати деякі етапи у процесі формування сучасних етнокультурних особливостей населення Євразійського степу та сусідніх територій.

Мета роботи: дослідити роль аланів в політичному, економічному, етнічному розвитку країн Східної Європи доби Середньовіччя. Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних **завдань:**

- проаналізувати історіографію та джерельну базу даної тематики;
- визначити етнічний склад осілого населення степів Східної Європи у добу середньовіччя та позиції там алано-яського елемента;
- охарактеризувати політичну ситуацію в Євразійському степу протягом усього середньовіччя та показати, як відобразилися на розвитку аланів ці політичні події;
- показати ступінь участі середньовічних аланів в етногенезі як середньовічних, так і сучасних народів зони Великого Євразійського степу і відповідно до цього – масштаби впливу традицій аланів на культуру народів Кавказу, Середньої Азії та Східної Європи.

Об'єкт дослідження: іраномовні племена аланів-ясів у добу Середньовіччя.

Предмет дослідження: участь аланів-ясів в утворенні політичних структур Східної Європи доби Середніх віків.

Територіальний межі дослідження включає гори Північного Кавказу та Південного Криму, лісостеп від Волги до Дністровсько-Прутського межиріччя та Панонську низовину в Угорщині. Саме на цих територіях, протягом середньовіччя перебували кочівники алтайського та угорського походження, включаючи окремі групи аланів-ясів. Деякі дослідження, також фокусуються на територіях Закавказзя, Русі, Балканського півострова, куди окремі групи аланів-ясів потрапляли через політичні турбулентності в Євразійському степу.

Хронологічні рамки дослідження визначаються подіями з VI по XV ст. Глобальна трансформація іраномовного населення степу відбулася на зламі V–VI ст., в кінці гунської епохи, що складає нижню межу дослідження. Алани-ясів востаннє згадуються у XV ст. у письмових джерелах як жителі південної Східної Європи та Євразійського степу.

Проведене дослідження має елементи наукової новизни. Зважаючи на відсутність значної кількості наукових робіт із цієї тематики, наша робота є однією із небагатьох в Україні, в якій зроблено спробу простежити еволюцію аланського етносу в добу Середньовіччя, дослідити етнічну і культурну приналежність алан, їх участь в етногенезі європейських народів. Також, ми дослідили відносини між аланами і Руссю, вказали на факти, які можуть слугувати основою для майбутніх досліджень, щодо участі алан в процесі формуванні давньоруської держави.

Апробація. Основні положення магістерської роботи доповідалися на засіданні кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін К-ПНУ імені Івана Огієнка.

1. На звітній студентській конференції, що відбулась у квітні 2023 р. на історичному факультеті було зроблено доповідь на тему: «Алани і Русь: дискусійні питання взаємин зі слов'янами (IX-XII ст.)». *The 10th Internationalscientificandpracticalconference «Europeanscientificcongress»* (October 29-31, 2023) BarcaAcademyPublishing, Madrid, Spain. 2023. С. 411-416

2. У жовтні 2023 р. підготовлені тези на тему: «Алани і салтівсько-маяцька культура (VII-X ст.)». *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс].* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Випуск 14.

3. Також було підготовлено статтю на тему: Аланське населення у складі Улусу Джучі. *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарницький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 2.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає в тому, що поданий і систематизований у ній матеріал може бути використаний вчителями у школах при підготовці до уроків з історії, зокрема що присвячені добі

Середніх віків. Також матеріали роботи можуть використати науковці при підготовці власних публікацій із даної тематики. Студентам робота стане при нагоді при написанні рефератів, курсових, дипломних робіт; при підготовці власних публікацій та есе.

Структура роботи. Магістерська робота складається з вступу, основної частини, що включає 4 розділи, та 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, що нараховують 114 позицій. Загальний обсяг роботи – 100 сторінок, основного тексту – 86.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Українська історіографія. О. Бубенок є найбільш авторитетним дослідником аланської тематики в українській науковій літературі [33-47]. Він є автором комплексної докторської дисертації із історії алан у Східній Європі і Євразійському степу. Власне, саме його розробки і оригінальну наукову концепцію ми використовуємо у магістерській роботі. О. Бубенок відійшов від традиційних марксистських підходів, котрі були поширені в пострадянській історіографії і сформував власну концепцію дослідження кочових народів Євразії. В її основі лежать погляди деяких дослідників, зокрема, сформована Л. Гумільовим теорія етносу. Але, щодо кочових народів, то О. Бубенок трактує їх етнічність на власний лад. В першу чергу, він використовує лінгвістику і археологічні знахідки під час дослідження аланського і хозарського населення. В першу чергу, автор досліджує господарство і військову справу аланів, їх унікальну історію і матеріальну культуру. Також, перевагою автора є дослідження чисельних письмових джерел – візантійських, арабських, руських, скандинавських, кавказьких. Він проаналізував величезну кількість наявних літописів і щоденників середньовічних мандрівників, що лягли в основу його концепції.

Для вивчення життя населення степів Східної Європи в середньовіччі, історики почали використовувати результати археологічних розкопок. Цей напрямок досліджень розпочався на початку ХХ століття, коли під Харковом, на березі Сіверського Дінця, в селі Верхній Салтів був вперше відкритий та обстежений катакомбний могильник В. Бабенком. Навіть тоді, дослідники пов'язали його із населенням Хозарського каганату [29, с. 566–568]. О. Спіцин підтвердив, що катакомбні поховання у Верхньому Салтові були аналогічні північнокавказьким, і тому зробив висновок, що вони належать аланам, які

переселилися сюди з Кавказу в хозарську епоху. Крім того, О. Спіцин вважав, що аланська спільнота існувала на всій Подонні аж до XI–XII століть, підтверджуючи це залишками археологічних та письмових джерел, зокрема давньоруських літописів, які описують населення Ясів на «Дону» на початку XII століття [107, с. 75-76].

Видатний український та американський сходознавець О. Пріцак присвятив своє дослідження хозарам та іншим середньовічним номадам. Як представник західної науки, він акцентував увагу на аналізі текстів, написаних східними мовами. Внаслідок цього він впровадив історико-філологічний метод у номадознавчі студії, що принесло нові несподівані результати. У своїй окремій статті, присвяченій іудаїзації хозар, О. Й. Пріцак висунув оригінальну гіпотезу, згідно з якою термін «буртас» слід розглядати як початкову форму «furt-as», що на східноіранських мовах, включаючи осетинську, повинна означати «річкові аси» [63].

Також відзначимо внесок українських дослідників О. Головка [64-66] і Л. Войтовича [50; 51], які є провідними авторами з медієвістики в українській історіографії. Вони досліджували нашу тему лише дотично, але й серед їх доробку є праці, які нас цікавлять. Зокрема, історик О. Головка спеціалізується на дослідження Русі, але у його доробку є праці, присвячені історії середньовічних тюрків. Також, дослідник зробив спробу проаналізувати середньовічні етноси невідомого походження, що жили в Степу – бродники і берладники і висунув версію, що це можуть бути слов'янські племена з території Русі. Таким чином, «аланська гіпотеза» приналежності бродників є суперечливою в українській історіографії. Із праць дослідника Л. Войтовича ми використали ті, що стосуються історії Русі.

Радянська та зарубіжна історіографія.

Радянські історики акцентували увагу на характері соціальних відносин, що базувалося переважно на еволюціоністських ідеях про панування феодалізму навіть у кочових суспільствах. Зокрема, дослідник Ю. Готьє в 1927 році опублікував невелику роботу «Яси-алани в ранньої руській історії»,

в якій висловив думку, що в IX–XIII ст. поселення ясів продовжували існувати на околицях руського світу [69]. Вчений виділив такі поселення аланів-ясів як на берегах Прута, в Криму, на Кавказі та в Подонні. Він пов'язував поселення з аланами в Верхньому Салтові на Дінці та Маяках на Дону, де існували великі катакомбні могильники, схожі на північнокавказькі. Ю. Готьє вважав, що руські князі вели боротьбу з ясами «нижнього Дону», де Ярослав в 1116 р. захопив три міста – Сугров, Балин та Чешуєв (Шарукань), населених переважно ясами. Ці яси були відомі на Русі. Готьє прийшов до висновку, що «яси-алани були живим хронологічним зв'язком між скіфо-сарматським світом і Київською Руссю». Як підтвердження цього, він вказував на існування в низинах Дону аланської культури та пам'яток матеріальної культури, які дуже нагадували руські.

З робіт, які були опубліковані в 30-ті роки слід відзначити монографію В. Мавродіна «Нариси історії Лівобережної України», в якій значну увагу було приділено питанням походження та розвитку яського етносу у південноруських степах. В. Мавродін бачив у носіях салтівської культури на Сіверському Донці, Дону, Осколу нащадків сарматів (сармато-булгар чи аланів) [92]. Ясами він вважав неслов'янське населення степів, яке, на його думку, було змішаним алано-булгарським. В. Мавродін виходив з того, що не було суттєвої різниці між іраномовними сармато-аланами та тюркомовними булгарами.

Л. Гумільов у своїй монографії «Давні тюрки» в 60-ті роки написав, що в період Першого тюркського каганату тюркські хани взяли більше від підкорених народів, ніж від іранських шахів. На його думку, таких систематичних набігів зазнавали багато етносів каганату, наприклад кубанці-утигури та алани Північного Кавказу [70, с. 56]. Однак, на думку дослідника, до складу правителя Західно-Тюркського каганату Ель входили не лише кочові тюрки, а й осілі та напівосілі племена індоєвропейського походження, зокрема частина алан Північного Кавказу. Л. Гумільов вважав, що така

політика дозволить тюркам зберегти свою владу на околицях Каганату [70, с.163].

Згодом, розроблена ним теорія пасіонарності етнічних груп стала предметом подальших досліджень цього вченого. На думку Л. Гумільова, панівні етноси серед середньовічних кочівників, були людьми пасіонарними, тобто здатними до творення. Автор у своїй книзі «Стародавня Русь і Степ» описав аланів XIII ст. з досить несподіваної точки зору: «...алани настільки втратили свою споконвічну пасіонарність, що не могли зберігати колишню культуру і національний статус, і зберегли культ хреста не як символ, а як оберега». Тому, вони не могли загрожувати своїм сусідам і не могли організувати оборону в разі вторгнення ворога... Алани не мали державної організації і тому не могли чинити опору».

В наступні роки значний внесок у вивчення середньовічних кочівників здійснила археологиня С. Плетньова, яка вважала, що їх культура перебувала на досить високому рівні і впливала на сусідні народи [101-102]. В основі свого наукового концепту С. Плетньова поклала гіпотезу примусового розселення (поселення) кочівників. Вона прийшла до висновку, що тюркомовні кочівники середньовіччя були кочовим і напівкочовим народом. Натомість алани, як ранні степовики, вже були осілими землеробами. Найбільш відома робота С. Плетньової стосується народів Хазарського каганату, особливо салтівської культури [101-102].

Археолог В. Кузнецов здійснив вагомий внесок у розв'язання алано-аської проблеми. У своєму дослідженні «Аланські племена Північного Кавказу» (1962 р.), він висловив припущення, що алани і аси «були близькими, але різноманітними утвореннями, які сформувалися на загальному сармато-массагетському субстраті» [86]. Використовуючи результати власних археологічних досліджень, він виділив два локальних варіанти середньовічної аланської культури на Північному Кавказі: західний він пов'язав з асами, а східний – з аланами. Розглядаючи розселення ясівв період середньовіччя, В. Кузнецов зазначив, що цей етнос існував не лише на Північному Кавказі,

але й на Дону, у Криму та на території сучасної Молдови [88]. На його думку, яси представляли собою окремі, різноманітні групи іраномовного і тюркомовного населення, генетично пов'язаного з пізніми сарматами Північного Причорномор'я.

В. Кузнецов продовжив свої наукові дослідження у виданні «Нариси історії аланів» [87]. Це дослідження, базувалося на писемних та археологічних джерелах. Він локалізував присутність аланів-асів не лише на Північному Кавказі, а також на Далекому Сході при дворі монгольських імператорів, у степах поблизу Чорного моря, регіонах навколо Балкан та в Угорщині в період середньовіччя. Таке розселення, автор пояснював втечею аланів під час військових операцій монголів у 1238–1239 рр. Окрім цього, дослідник звернув увагу на поселення аланів-ясів в XIII–XIV ст. на території Молдови та Угорщини, вказавши на етнічну спорідненість між угорськими та молдавськими ясами, яких він вважав нащадками кавказького народу.

В обговоренні співвідношення етнонімів «алан» і «ас» прийняв участь осетинський дослідник Ю. Гаглойти («Алани і питання етногенезу осетинів»). Згідно нього: «згадування аланів і асів в східних джерелах XIII–XIV ст. зовсім не може служити доказом їхньої етнічної різниці» [53-55]. Його трактування полягає в тому, що серед донських і кавказьких аланів існували самостійні назви окремих племен, і тому сусіди використовували найменування племені, яке було найближчим до їхнього, для позначення всього народу. Аналізуючи звіти давньоруських літописів про ясів, дослідник прийшов до висновку, що поняття ясів, асів, овсів та аланів є ідентичними.

Етнічна картина степів Північного Кавказу та взаємодія місцевого аланського населення з середньовічними номадами, ретельно розглядається в дослідженнях О. Гадло [58-57]. Згідно нього, у другій половині VI ст. північнокавказькі алани разом із утигурами були підкорені тюркам та увійшли до складу Першого Тюркського каганату. В першій половині VII ст. західне угруповання північнокавказьких аланів мало міцні відносини з Приазовською Болгарією. У хозарський період, за висловом О. Гадло, в першій половині VIII

ст. тиск хозарів та їхніх союзників-булгар призвів до переселення частини північнокавказьких аланів до лісостепового Подоння.

Г. Афанасьєв зосередив свої дослідження на аналізі середньовічних аланів лісостепового Подоння та Північного Кавказу [26-27]. В одній з гіпотез, яку він обґрунтував ще у 80-х рр. ХХ ст., Г. Афанасьєв висловив думку про те, що алани з лісостепового Подоння, які входили до складу Хозарського каганату, були відомі в середньовічних мусульманських джерелах під назвою «Буртас». Згідно його тверджень, початковою формою етноніму було словосполучення «фирдас», що можна зустріти у записках ал-Бекрі. Отже, Г. Афанасьєв висунув ідею розглядати етнічний термін «фирдас» як осетинське (аланське) словосполучення «фирт-ас» – «сини аські».

Варто згадати про науковця А. Новосельцева, який приділяв увагу не лише середньовічним тюркомовним номадам, а й аланам-ясам. Вчений довів присутність ясів у ХІІ ст. на території Русі, особливо на землях Володимиро-Суздальського князівства [97]. Цей факт А. Новосельцев пояснював міцними зв'язками володимиро-суздальських князів із північнокавказькою Аланією.

Західний інтерес до минулого аланів також виявляється у ґрунтовному дослідженні іспанського вченого А. Алеманя під назвою «Алани у стародавніх і середньовічних джерелах» [25]. Дослідження включало аналіз інформації про середньовічних аланів, яка міститься в творах візантійських (грецькомовних), західноєвропейських (латиномовних), арабомовних, фарсомовних, івритомовних, давньоруських, вірменських, грузинських, монгольських, китайських та навіть каталонських авторів.

Також згадаємо відомого радянського і російського дослідника історії Степу С. Кляшторного [81-82]. Він став відомим завдяки його чисельним працям, що присвячені історії тюркських народів, зокрема давній тюркській рунічній писемності. Також окремі аспекти даної тематики розкриті у працях С. Малахова [94], Н. Мерперта [95], В. Міхєєва [96], А. Куніка [89], В. Аксьонова [23; 24], А. Юрченко [114].

Серед євразійської історіографії дещо осібно стоїть історик Г. Вернадський. Його книга «Монголи та Русь» була написана за межами СРСР й тому не має прямого відношення до марксистської історіографії [48]. Це не завадило Г. Вернадському вважати Золоту Орду феодальною державою, а сам режим цієї монгольської держави – деспотичним по відношенню до підкорених народів. Хоча в цій монографії головна увага приділялася взаєминам ханів Золотої Орди з руськими князями, Г. Вернадський, вказав на роль алан в історії Золотої Орди. Він вважав, що алани були добре інтегровані в монгольську військову організацію та активно використовувалися в їхніх військових походах. Згодом Г. Вернадський вказував, що алани в Яке вели, згідно зі статутом Чингісхана, нечочовий спосіб життя і не належали до найбільш знедолених соціальних верств Золотої Орди.

Також до зарубіжного доробку відносимо праці кавказьких та середньоазійських істориків. Зауважимо, що вони не позбавлені ангажованості через етнічні конфлікти і суперечності між азійськими і кавказькими народами. Наприклад, для кавказців питання етнічної приналежності своїх предків є справді досить важливим через особливості культурного життя. Досить багато народів претендує на честь бути нащадками «непереможних аланів». Точно доведеним, є лише походження осетин із іраномовними племенами, зокрема аланами. Через це доробок осетинських істориків є найбільш продуктивним. Відзначимо таких осетинських дослідників, як В. Тменов [108; 109], З. Доде [71], А. Туалагов [111-112], А. Сланов [105]. Також ця тематика розробляється азійськими дослідниками, такими як: А. Кадирбаєв [76-78], А. Кушумбаєв [90], Ч-Ч. Чжао [113].

Отже, історіографія складається з двох груп матеріалів і на нашу думку дозволяє висвітлити тему нашого дослідження.

1.2. Джерельна база

Найбільш достовірною інформацією про аланів-ясів та політичну ситуацію у степах Східної Європи в IX–XV ст. міститься у давньоруських літописах. Це

зрозуміло, оскільки частина ясів та кочівників проживала в степах, які розташовані у безпосередній близькості до Русі. Давньоруські літописи вміщують відомості про ясів при описі різних історичних подій у 965, 1031, 1116, 1146, 1174, 1277–1278 та 1380 рр. При аналізі текстів літописів можна здійснити припущення, що термін «яси» може охоплювати не лише мешканців південноруських степів, але також жителів Північного Кавказу. Важливо відзначити, що багато давньоруських літописів мали своєю основою «Повість врем'яних літ» [16]. Текст цієї повісті, який включає інформацію про ясів, увійшов у склад різних літописів, таких як Воскресенський, Іпатіївський, Лаврентіївський, Перший Новгородський, Троїцький, Тверський, Софіївський, Никанорівський, Патріарший або Никонівський та інші.

Таким чином, давньоруські літописи виступають, як важливе джерело для реконструкції історії аланів-ясів та подій у степах Східної Європи, надаючи інформацію, яка допомагає розуміти політичні та культурні аспекти цього періоду.

Події золотоординського періоду отримали відображення у виданні Повного зібрання руських літописів (ПЗРЛ) «Скорочених літописних зводах 1493 року, 1495 року», «Московському літописному зводі» кінця XV ст., «Новгородському Четвертому», «Патріаршому Десятому» та ін. Важливим для нашої роботи є «Слово про погибель Руської землі», написане у другій половині XIII ст., яке охоплює події часів Батисевої навали. Ці джерела мають велике значення, оскільки вони достатньо детально відображають події, що розгорталися на заході Євразійського степу впродовж тривалого періоду – від IX до XV століття. Ці джерела надають можливість вивчати та аналізувати історію західної частини Євразійського степу протягом довгого періоду, охоплюючи різні етапи від IX до XV століття [4; 9; 12-13].

У творі «Історія» візантійського автора Феофілакта Сімокатти, написаному наприкінці VI – на початку VII ст. міститься обмежена, але важлива інформація про антів та північнокавказьких аланів. Ці відомості надають цінний внесок у розуміння історії цього періоду. Також, цим часом

датується «Стратегікон», яке приписують імператору Маврикію. У ньому містяться докладні дані про антів та інші народи, відомі візантійцям. «Хронографія» Феофана, автора VIII–IX ст., стає важливим джерелом для аналізу подій раннього середньовіччя [10]. Однак опис антів був запозичений з «Історії» Феофілакта Сімокатти та доповнений деякими відомостями.

Імператор Костянтин Багрянородний, залишив нам дві праці: «Про управління імперією» і «Церемонії візантійського двору». Особливий інтерес становить перший трактат, який є посібником для спадкоємців трону щодо будівництва відносин Візантії з сусідніми народами. В ній містяться докладні відомості про ситуацію в Хозарському каганаті в першій половині X ст.; історію витіснення мадярів печенігами з степів Північного Причорномор'я. К. Багрянородний зазначав, що за його часів правитель північнокавказької Аланії був незалежним володарем і перебував у конфронтації з хозарами [7].

Щодо другого твору Костянтина – «Церемонії візантійського двору», то особливий інтерес викликає інформація, де згадуються ексусіократор Аланії і архонт Асії.

Особливе зацікавлення викликає «Аланське послання» єпископа Феодора, яке було перекладене з грецької Ю. Кулаковським та опубліковане ним ще у XIX ст. [8]. Цей текст містить відомості про аланів першої половини XIII ст.

Серед усіх географічних арабських творів X ст. особливої уваги вартує «Рісале» (Записка) про подорож до країни волзьких булгар в 921–922 рр. Ібн Фадлана, який виступав в якості секретаря багдадського посольства [3]. Цей твір відрізняється від попередніх тим, що у ньому записані особисті враження людини, яка безпосередньо відвідала країни Середньої Азії та Східної Європи. Повний текст «Рісале» був перекладений, прокоментований та опублікований А. Ковалівським.

Відомий географічний твір вірменського походження «Ашхарацуйц» або «Вірменська географія», який створений невідомим вірменським автором наприкінці VII ст. [15]. До нас дійшли дві версії цього твору – «Скорочена» та

«Розгорнута». Анонімний автор «Вірменської географії» описує етнополітичну обстановку на Північному Кавказі, вказуючи, що на заході проживав народ аштігор, а на сході від них – алани. Також у творі є інформація про барсилів, які, на думку автора, мешкали на Нижній Волзі. Цікаво, що, хоча «Вірменська географія» була написана наприкінці VII ст., після відходу племенів Аспаруха на Дунай, вона засвідчує існування чотирьох булгарських племен на Північному Кавказі.

Ще наприкінці VI ст. візантійський історик готського походження Йордан написав історичний твір «Про походження та діяння гетів». У цьому творі міститься цікава інформація про події Великого переселення народів і сучасні йому народи. Окрім згадок про ранніх слов'ян (венедів, антів і склавинів), він також пише про аланів, готів, гунів, булгар та інші народи Північного Причорномор'я [5].

У середині XIII ст., по завершенню монгольського завоювання на Заході, Папа Римський намагався протидіяти монголам. З цією метою були вислані місії Плато Карпіні та Гільома Рубрука, які зафіксували свої подорожі у творах «Історія монголів» та «Подорож до східних країн» [18]. Для аналізу використовувався переклад цих творів О. Малєєма за редактуванням та коментарями Н. Шастиної. Відомості, які містяться в цих трактатах, є вкрай важливими для істориків, оскільки вони представлені безпосередніми учасниками подорожей у Монгольську імперію і зберігають цікаві деталі про аланів, монголів та інші народи.

У четвертому десятиріччі XIV ст. в Китаї з'явилася історія монгольської династії Юань, відома як «Юань-ші» [6]. Це китайське історичне джерело містить життєписи аланів-асів, які працювали при дворі монгольського імператора у Пекіні. Воно становить інтерес для розгляду ситуації аланів на Далекому Сході протягом XIII–XIV століть.

Важливу роль відіграли також свідчення мандрівників, спогади дипломатів, релігійних діячів та політиків [1; 2; 11; 19-22].

Отже, джерела дослідження дають змогу висвітлити мету й завдання магістерської роботи.

1.3. Методологія роботи

Дослідження ґрунтується на **методологічному принципі історизму**, згідно з яким речі та події слід розглядати у контексті їхнього природного історичного розвитку, враховуючи конкретні умови їх існування. Таким чином, у даній роботі середньовічна історія народів, що входили до політичних утворень номадів Євразійського степу, розглядалася в хронологічному аспекті, пов'язаному з подіями минулих епох та безпосередньо пов'язаному із процесами, що відбувалися на прилеглих територіях поза Євразійським степом.

У роботі намагалися уникати підходу, заснованого на марксистській історичній науці, який переважно акцентує на визначенні характеру способу виробництва та «класового» складу суспільства. Додатково, ставилися за мету уникнути негативного відображення історії середньовічних номадів серед представників української та російської історичної науки. Нарешті, робота не спрямовувалась на вивчення проблеми з ідеалізованого романтичного погляду на кочівників та аланів, яке стає все більш поширеним серед окремих сучасних дослідників на теренах колишнього Радянського Союзу.

Методологічною основою запропонованого дослідження стала концепція автора О. Бубенка про кореляцію етнічних, соціальних та господарських факторів у кочових суспільствах Старого світу, згідно з якою соціальна структура кочових спільностей сформувалася внаслідок встановлення панування сильних кланів та племен над іншими.

Військова і політична активність домінуючих кланів та племен призвела до формування стабільних альянсів, у яких родина, клан або плем'я завойовників правили завойованим населенням. Внаслідок цього, пануюча група зробила інших своїми васалами. Особливістю кочових народів Євразії було те, що консолідація племен і кланів відбувалася навколо певного племені

або клану, який мав сакральну силу, тобто харизму. Сакральна, соціальна та політична влада пануючих племен та кланів завжди базувалася на військовій силі.

В дослідженні використовувалися різноманітні методи, охоплюючи як загальнонаукові, так і гуманітарні дослідження, а також методи, специфічні для історичної науки. Перш за все, слід визначити загальнонаукові методи.

Комплексний та міждисциплінарний підхід, який використовувався у дослідженні, передбачав застосування методу кореляційного аналізу. Цей підхід дозволив розкрити взаємозв'язки між подіями, описаними у письмових джерелах, та результатами археологічних, антропологічних, етнографічних, лінгвістичних та інших досліджень. Такий підхід надав можливість глибше та всебічніше висвітлити історичні процеси, що відбувалися у степах Євразії протягом середньовіччя.

У взаємодії з археологічними та етнографічними джерелами були використані методи порівняльного, типологічного та статистичного аналізів, зокрема щодо матеріалів Північного Причорномор'я і Північного Кавказу.

Велике значення приділялося застосуванню методів дедукції та індукції. Використовуючи дедуктивний метод, на основі аналізу даних з письмових, археологічних та етнографічних джерел дала можливість для отримання інформації про племінну структуру об'єднань кочівників, виявлення генетичної та семантичної спорідненості етнічних назв, а також реконструкції послідовності подій минулого.

Метод індукції, у свою чергу, дозволяв формулювати гіпотези на основі наявних фактів. Наприклад, в результаті застосування цього методу було встановлено, що яси південноруських степів у період з XI до початку XIII століть генетично пов'язані не з північнокавказькими аланами, а з аборигенним населенням степів Східної Європи у добу догунської епохи. Також виявлено, що розселення аланів на прикордонних територіях Золотої Орди у XIV столітті не було наслідком втечі від монголів у першій половині

XIII століття, а скоріше відбулося внаслідок внутрішньої політики правителів Улусу Джучі.

Методи етноархеології та ретроспекції, використані у магістерській роботі, дозволили реконструювати етнокультурні та соціально-політичні процеси середньовіччя в Євразійському степу. Застосування цих методів базувалося на дослідженні елементів культури та вивченні тексту письмових джерел, що збереглися до сьогодення.

Було використано історико-генетичний метод, що характеризується розкриттям властивостей, функцій та змін реальності у процесі історичного руху. Він дав можливість максимальною мірою наблизитись до відтворення реальної історії кочових суспільств середньовіччя та описати процеси інтеграції аланів до складу державних утворень номадів.

Проблемно-хронологічний метод, передбачає розділення широких тем на ряд вузких, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності. В нашому випадку цей метод було застосовано у представленні розвитку аланських племен в період залізного віку та середньовіччя на землях Кавказу, України, Європи під впливом змінних історичних обставин. За допомогою методу вдалося відновити події в Євразійському степу за часів середньовіччя у хронологічній послідовності на основі даних письмових і археологічних джерел.

Картографічний метод – камеральний метод наукового дослідження, у якому карта виступає як модель досліджуваного об'єкта і проміжна ланка між об'єктом і дослідником. Цей метод дозволив нам простежити рух аланів з Ірану до Кавказу, далі до Північного Причорномор'я та Східної Європи.

Інші методи, широко поширені у лінгвістиці, але визнані представниками інших гуманітарних спеціальностей, це – методи діяхроннийта синхронний. Застосування, наприклад, діяхронного дозволило зафіксувати динаміку змін у середині явищ не тільки мовного, але й культурного характеру, що мали місце на території степів Євразії як за часів середньовіччя, так і нового часу. Синхронний дозволив зафіксувати поширення явищ мовного і культурного

характеру у певні періоди середньовічної історії на території Євразійського степу та на суміжних до нього територіях.

Отже, методологія роботи заснована на широкому науковому інструментарії, що включає загально-наукові та спеціально-історичні методи. Особливістю дослідження є й те, що ми застосовували міждисциплінарний підхід при написанні роботи, використовуючи дані етнології, археології, лінгвістики. Усе це, дозволило якомога точніше відтворити історичну долю аланів в епоху Середньовіччя.

Висновки до розділу

Історіографічний аналіз дає змогу говорити про те, що аланознавчі студії є вкрай обмеженими. Особливо це актуально щодо української літератури. Сьогодні у цьому напрямку працюють поодинокі дослідники, зокрема О. Бубенок, який спеціалізується на аланській тематиці в українській історіографії. Увесь інший доробок, включає лише фрагментарні дослідження, також деякі згадка про алан дають дані археологічних розкопок. Із зарубіжної літератури великий вклад у розробку даної тематики зробили російські вчені. Загалом, більшість праць із проблеми алан була написана іще в радянський період. Із джерел ми використовували в першу чергу писемні джерела, зокрема арабські, кавказькі, візантійські і руські літописи. Джерельна база є чисельною, але свідчень про алан у джерелах досить мало, що ускладнює їх використання у дослідженнях. Методологія дослідження включає широкий інструментарій, куди відносяться загальнонаукові та спеціально-історичні методи.

РОЗДІЛ 2.

АЛАНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЕПОХУ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1. Іраномовне населення Євразійського степу в період Великого переселення народів

Територія Великого (Євразійського) степу історично охоплювала землі від Паннонської (Угорської) рівнини на Заході до Маньчжурії на Сході. Протягом тисячоліть ареал поширення степового регіону постійно змінювався через кліматичні особливості і людську діяльність. В Європі степова частина охоплює території сучасної Угорщини, Румунії, Молдови, України, землі від Дону до Волги і Передкавказзя (Калмикія, Кубань, басейн р. Терек). Степовий регіон із давна заселявся людьми, які через кліматичні особливості і дефіцит родючих ґрунтів традиційно займались скотарством [30, с. 129]. Цей вид господарства відомий за назвами «кочів'я» або «номадизм». Останній започаткував унікальну кочову цивілізацію, зі своєю культурою, релігією, етикою, нормами поведінки і моралі, економічними та соціальними інститутами. Степовий регіон Європи за деякими даними став прабатьківщиною індоєвропейців. Ряд дослідників виводить праіндоєвропейців зі степів між Дніпром і Волгою, включаючи Північний Кавказ і Приуралля [87, с. 33].

На цих теренах існували ямна, катакомбна і андронівська культури. Остання пов'язана із міграціями індоєвропейців у Центральну Азію, Іранське нагір'я і далі до Індії. Андронівці ймовірно були предками індоіранців – східної гілки індоєвропейських народів. Саме до індоіранців належали кочові іраномовні племена, пов'язані зі Східною Європою – кіммерійці, скіфи, сармати, алани, бургаси та ін. Етногенез цих народів в Античну малодосліджений [91, с. 66]. Але історики вважають, що кіммерійці, скіфи і сармати ймовірно прийшли із Приуралля і басейну Волги. Східна їх частина вирушила до Центральної Азії, західна – у причорноморські степи, де почали

контактувати із європейцями, зокрема грецькими і римськими колоністами. Найбільше свідчень маємо саме про сарматів, котрі активно взаємодіяли з греками і римлянами. Період панування сарматів і Причорномор'ї приблизно збігається із періодом панування Римської держави у Європі і Близькому Сході (III ст. до н.е. – III ст. н.е.). Відомо про чисельні війни між сарматами і римлянами, про масовий вступ сарматів на римську службу, про взаємодію і торгівлю між цими народами. Саме в «сарматську добу» вперше з'являються свідчення про аланів [91, с. 67].

Рим безпосередньо зіткнувся зі Степом лише у I ст. н.е. До цього часу відомостей про іраномовних номадів у Східній Європі майже не було. Історик Геродот згадував про кіммерійців і скіфів і «савроматів», котрих історики ототожнюють із сарматами [112, с. 53]. За Геродотом, усі три етноси є родичами і хронологічно передують одне одному. Савромати мали етнічне походження від скіфів, вони походили зі степів басейну Танаїсу (Дону) і далі – до Волги. Схожі відомості повідомляє і Діодор Сицилійський. На основі цих свідчень радянські археологи проводили розкопки у басейнах Дону, Волгу, Оки, Обі, Єнисею і Приуралля. Саме землі від Уральських гір до Волги визнавалися рядом дослідників (М. Кузнєцовим, К. Смірновим) етнічним ядром походження савроматів [36, с. 27]. Знайдені тут городища вважались «прото-сарматськими».

Але, сучасні дані археології не підтверджують цю версію, оскільки проведені розкопки у Алтаї, Монголії, Південному Сибіру показують, що сарматські поселення були поширені далеко на Схід. Зазначена версія заснована винятково на відомостях античних істориків та спробах радянських археологів підлаштувати археологічні знахідки до неї [47, с. 39]. Варто зазначити, що Геродот бував в Ольвії але землі за Танаїсом не відвідував і загалом греки погано знали цей регіон, що був далеко від їх основних колоній [112, с. 45].

Римські історики також знають про нього вкрай мало. Однак, історик Амміан Марцелін мав свою версію походження аланів. На його думку, це

слово означало жителів гірського масиву. Він локалізував аланів як жителів Північного Кавказу, оскільки саме з Кавказьких гір алани здійснювали набіги на римські провінції. Цікаво, що цю версію намагались довести історики XIX ст. Зокрема, німецькі та австрійські історики вважали, що слово «Alani» має маньчжурське походження і означає жителів Алтайського хребта. Дійсно, на Алтаї були знайдені поселення, які археологи ідентифікують, як сарматські. Однак, жодних доказів того, що це були саме алани немає. Місцева матеріальна культура не схожа на аланську. До того ж місцеві народи ніколи не вживали це слово для своєї ідентифікації [108, с. 33]. Ймовірно, у цьому виявляється певна плутанина схожих слів. На Кавказі дійсно існувала держава Албанія, яку іноді її писали як Аланія. Вона розташовувалась на території сучасних Азербайджану, Вірменії, Грузії і Дагестану. Відомо, що в Албанії жили скіфські чи сарматські племена і алани здійснювали походи через Кавказ. Однак сучасні дослідження вказують на те, що ці кавказькі албанці є предками кавказьких народів: лезгинів, аварців, рутульців, цахурів та ін. [108, с.33-35].

В часи Великого переселення народів фіксуються зміни в етнічній мапі Східної Європи. Значна кількість іраномовних племен, включаючи сарматів та аланів через гунську загрозу були змушені мігрувати у Центральну і Східну Європу [83, с. 31].

Після смерті Аттіли в середині V ст. гунни повернулися на схід із Паннонії й оселилися в степах Північного Причорномор'я. Принаймні в першій половині VI ст. Ця нова етнічна група, відома як «булгари», виникає в степах Східної Європи. Візантійські автори, час від часу, плутали термін «булгари» з «гунами». Перш ніж переміститися в Панонію, авари, що з'явилися в другій половині VI ст., прийшли до Європи зі Сходу через степи Північного Причорномор'я [36, с. 42].

Письмові пам'ятки не містять детальної інформації про нащадків сарматів і аланів у Північному Причорномор'ї упродовж VI-го ст. Але вважається, що іраномовне населення цієї території не було повністю знищене. Ймовірно,

вони мігрували разом з іншими народами. Однак, згідно з історичних аналогій, ці мешканці степу стали відносно осілими. Схожий спосіб життя обрали алани Лісостепу. В той же час тут вони були значною мірою аасимільвані слов'янським населенням [104, с. 109].

Дослідник В. Сєдов вважав, що взаємодія слов'ян та іраномовних громад відбувалася в черняхівську добу, на яку вплинула попередня зарубинецька та пшеворська культури [104, с. 111]. Ця гіпотеза була підтверджена багатьма вченими. Крім того, він стверджував, що черняхівська культура виникає в першу чергу на землях скіфів і сарматів і вона не призвела до витіснення або знищення іраномовних мешканців. Слід враховувати думку дослідників, які стверджують, що черняхівська культура існувала паралельно з населенням готів і включала у себе різні етнічні групи, які в своїй сукупності утворили готський політичний союз [27, с.49].

Існує інформація про перебування аланів і в Центральній Європі. Так, у 370 р. плем'я аланів прибуло до Європи та об'єдналося з германським племенем вандалів у Панонії (нині Угорщина) після швидкого та руйнівного вторгнення гунів. Умови в Паннонії зрештою змусили союзників рухатися на захід, оскільки вони більше не могли протистояти гунам. Спочатку цей союз не мав успіху в спробах отримати підтримку в Центральній та Південній Європі [111, с. 169]. Пізніше, намагаючись залучити цю групу аланів до служби Риму, римський консул Стіліхон, який був наполовину вандалом, запропонував їм землю для поселення в Норіку та Реетії, але він не міг відповідно спланувати їхнє перебування на нових землях [111, с. 172].

Взаємодія між аланами та Римською імперією не обмежувалася лише Галлією чи Північною Італією. Базуючись на важливих джерелах, Х. Бахрах простежує перебування аланів у Константинополі, столиці Східної Римської імперії та підкреслює їхню вірну службу римським імператорам, а також вказує на їх значну роль у римській військовій ієрархії [28, с. 56]. У своїй книзі, автор наводить вичерпний перелік битв, у яких алани продемонстрували свою військову доблесть і мужність, починаючи з Флавія Ардабура, а потім з його

сином Аспаром. Їхній прихід до влади супроводжувався стрімким сходженням по кар'єрних сходах, яке почалося в кінці IV ст.та на початку V ст. Так, Ардабур, лідер аланів, був викликаний Руфіном, намісником імператора Феодосія I, для боротьби готів очолюваних його супротивником Хайнасом [28, с. 58]. Посада консула була надана Флавію Ардабуруї стала вершиною його кар'єри як великого полководця Східної Римської імперії. Він також залучав до військових походів аланів, які жили поблизу кордонів імперії. Його син Аспар, воював в Північній Африці з вандалами [83, с. 42] і пізніше був призначений консулом Валентиніаном, імператором Західної Римської імперії [70, с. 64].

У Східній Римській імперії Аспар мав значну владу. Після смерті імператора Феодосія II, сенат Константинополя запропонував йому можливість зайняти імператорський престол, але він відмовився [28, с.61]. Імператором став Маркіан. Він призначив командувачем усіх військ на сході Ардабура, сина Аспара. Ардабуру також надали звання патриція і консула. На сторінках Х.Бахрах, детально описує подальший розвиток подій, розбіжності та тривалий конфлікт між наступним імператором Левом I Макеллою та аланами [28, с. 62-64].

Отже, аланські племена активно взаємодіяли з слов'янським населення, протистояли гунам та ставали на службу у війська Східної та Західної Римських імперій.

2.2. Аланське населення у складі ранніх тюркських і болгарських об'єднань

Асиміляція іраномовних племен могла завершитися в ранньому середньовіччі в степовій області Центральної та Середньої Азії. З цим процесом була пов'язана політична експансія у стародавніх тюрків. Контакти між північно-східними племенами та іранськими пратюрками могли існувати ще до нової ери, як припускають деякі сучасні дослідники. Дані про етнічні назви можуть свідчити про те, що найбільш значуща взаємодія між

давньотюркськими та іранськими мовами могла відбутися в V ст. За словами дослідника Д. Єремєєва, тюркські мови зазнавали все більшого впливу давньоіранських мов у зв'язку з інтенсивними взаємодіями між їх носіями [73, 133-134]. Проте ймовірно, що у пізнішій історії були більш активні взаємодії між давніми тюрками та іраномовними кочівниками, зокрема, під час формування сучасних Тюркських каганатів у VI-VII ст.

Перший Тюркський каганат, заснований у 551 р., проіснував до 603 р. й охоплював величезні степові регіони від Маньчжурії на сході до Кіммерійського Боспору на заході. Дослідник С. Кляшторний вважав, що тюркська держава мала поширюватися на середньоазійських аланів і асирійців. Племена, які раніше входили до конфедерації Кангю, почали змінювати свою етнічну ідентичність, як це встановлено за повідомленням аль-Біруні з XI ст. [81, с. 69].

Завоювання Центральної Азії тюрками відкрило можливості для їх експансії на захід і переслідування давніх ворогів, відомих як авари. Алани, які проживали в степах Закавказзя, згадуються у візантійських джерелах при описі цих подій. За словами Прокопія Кесарійського, алани проживали на північ від Кавказького хребта і досягли свого пункту призначення біля «Каспійських воріт» у середині VI ст. [109, с. 121]. Як повідомляє П. Кесарійський перси і північнокавказькі алани підтримували союзницькі відносини.

На думку А. Бернштама, підкорені тюрками племена зберегли свою племінну самобутність і повністю інтегрувалися в тюркську державу. Тюркам доводилося виконувати різноманітні зобов'язання перед своїми завойовниками, наприклад, сплачувати данину та служити у війську. [31, с. 127, 129]. Це призвело до висновку, що етнічна приналежність була ієрархічним принципом, якого дотримувалися у військовому, адміністративному та соціально-політичному управлінні Тюркського каганату.

Л. Гумільов вважав, що підкорені народи платили більшу данину ханам Тюркської держави, ніж шахам Ірану. Серед багатьох народів каганату, які піддавалися систематичному пограбуванню, на його думку, була одна група, до якої входили кубанські утигури, які були союзниками аланів [70, с. 89]. За словами Турксанфа, правителя західних тюрків, це припущення узгоджується з його описом аланів і утигурів, які протистояли тюркам і, таким чином, були їхніми «рабами». [70, с. 90-91].

А. Бернштам припускає, що тюрки використовували терміни «qul» і «kü», що означають «раби і данина», для позначення підкорених народів. Турксанф (Анато), правитель західних тюрків, можливо, відповідальний за введення терміну «раб» для опису північнокавказьких аланів. Вони були на дні суспільства в Тюркському каганаті, будучи завойованими і не вважаючись частиною тюркського племені до 420 року [31, с. 49].

У 603 р. Великий Тюркський каганат розділювався на два каганати: Західний та Східний. До складу першої групи входили Середня Азія, Північний Кавказ і території тюрків у Середній Азії. Після поділу більша частина сучасного Східного каганату була розгромлена Китайською імперією і більше не існувала. У період свого розквіту, в першій половині VII ст. Західний каганат включав землі північнокавказьких аланів [73, с. 55]. Тудуни були призначені представляти кагана в усіх підконтрольних йому регіонах, а регіональні вожді отримали тюркські титули, які інтегрували їх в адміністративну організацію каганату. Незважаючи на це, зближення було ще більше зміцнене змішаними шлюбами між цими родинами та династією Ашина при владі, що свідчить про те, що в Західнотюркському каганаті було багато могутніх кланів змішаного походження. Це плем'я було розділене на дві конфедерації під назвами Дулу і Нушіб; далі зміцнювати каганат було важко.

В цей же час група сарматсько-аланських племен із Центральної Азії та північнокавказьких аланів могла утворити «народ десяти стріл», також відомий як тюркське плем'я, під час перебування під владою Західнотюркського каганату. Свідченням цього, є фрагмент географічного

трактату, знайдений під час експедиції П. Пеліона в другій половині VIII ст. Хоча цей трактат був написаний південно-монгольською мовою, він мав сильний китайський вплив і пізніше був перекладений тибетською мовою [26, с. 136].

За Л. Гумільовим, існувало десять і дванадцять (насправді одинадцять) племен тюркської етнічної групи, які знаходилися в Західнотюркському каганаті. П'ятим племенем були алани, а десятим – «янь-ти», які Гумільов вважав давньокитайськими назвами сарматських племен Середньої Азії - янь і яньцай [70, с. 189]. Західнотюркський етнос охоплював не тільки кочові племена, а й осілі, напівосілі та нащадки індоєвропейських народів, зокрема північнокавказьких аланів.

Це сталося через те, що представники роду Ашина були частиною меншості з початку існування Західнотюркського каганату, оскільки кочові племена та осіле населення визнавали перевагу західної гілки роду Ашина. Тому, частина цього населення була включена в етнос разом із західними ашинами. Відповідно до цієї політики, тюрки зберегли владу в прилеглих до каганату областях.

В. Кузнецов стверджує, що правдоподібним є висновок про те, що частина північнокавказьких аланів також була частиною Західного Тюркського каганату. Такі свідчення є як у цих письмових текстах, так і в результатах археологічних досліджень, які В. Кузнецов проводив в регіоні Північного Кавказу [87, с. 105]. Проте, дослідник умисно виділив інші археологічні культури другої половини I тис. до н.е., які існували навколо Аланії. Згідно нього, існувало дві локальні версії ранньосередньовічної аланської археологічної культури, що може свідчити про два етнополітичних об'єднань на чолі з аланами.

Важливу роль тюркські племена відігравали й у формуванні болгарського етносу. Походження болгар є предметом постійних наукових досліджень. Деякі вчені стверджують, що болгарські племена були тюркомовною групою, яка з самого початку входила до складу гунської орди. За словами С.

Кляшторного, нащадки огузів, які прийшли з Середньої Азії до Східної Європи наприкінці VI ст., були предками болгар. Деякі дослідники розглядають болгар як угрів, які були тюркізовані під час гунського впливу [81, с. 85]. Дослідники, вивчаючи це питання почали зосереджуватися на третьому іранському елементі, який, на їхню думку, все ще був у східноєвропейських степах. Ґрунтуючись на письмових джерелах про присутність болгар такі вчені, як О. Смирнов, знайшли докази їх поселення в степах Східної Європи [106]. Згідно з їхнім поясненням, сарматсько-аланські племена відповідальні за розвиток ранніх болгар. Вони також вважають, що іраномовні болгары були поступово асимільовані під впливом тюркомовних племен. Крім того, Смирнов вказує на археологічні дані, які свідчать про те, що сарматська культура залишила слід у ранньосередньовічних степах Східної Європи [106].

Зокрема, у період раннього середньовіччя тюрки були домінуючим етносом у Центральній і Центральної Азії, тоді як болгарські племінні об'єднання панували в степах Східної Європи впродовж VI-VII ст. Існують історичні записи, які свідчать про те, що болгары вже були поселені у Східній Європі ще до вторгнення гунів. Мойсей Хоренський, вірменський історик V ст., який посилався на сирійського автора Мар-Аббаса Катіни, стверджує, що болгары вторглися у Вірменію з 149 по 127 рік до н. е. [111, с. 245]. Крім того, візантійський хронограф V ст., який був анонімно переписаний, відноситься до періоду, що передував 230 р. до н. е., перераховуючи людей, які жили на територіях на північ від Кавказу. В останньому розділі цього списку згадуються лише болгары [112, с. 285].

Варто зазначити, що відомості про болгарське населення у Східній Європі можуть передбачати використання альтернативних етнічних термінів, що може призвести до заміни болгар назвами інших народів. За словами готського історика Йордана, після смерті Аттіли в другій половині V століття «гуни мігрували на схід і оселилися в причорноморських степах. Крім того, він стверджує, що причорноморські степи були заселені болгарыми вже в середині

VI ст. Згідно з Прокопієм Кесарійським і Агафієм, народ, що живе в Евлізії на схід від Танаїсу (Дону), ідентифікується як утигури і кутригури, але через використання ними термінів «кутригури» і «утигури» замість «булгари», існує деякі обґрунтування асоціювати ці племінні групи з булгарами. Засновниками Великої Булгарії вважаються нащадки утигурів і кутригурів [105, с. 89].

За словами Феофана, Велика Булгарія була розділена на п'ять частин у другій половині VII століття після смерті Кубрата. Лише дві групи болгар залишилися в Приазов'ї, а решта попрямували на захід і оселилися по обидва боки Верхнього озера, проводячи час уздовж річки Дунай і в Північній Італії. Після відходу племені Аспаруха «Вірменська географія» повідомляє про чотири племена у Великій Булгарії наприкінці VII ст. Серед згаданих племен купі-булгари, дучі-булгари, огондор-балкарці-іноземці та чдагболгари, які, можливо, походили з утигурських або кутригурських земель і сприяли зміцненню зв'язків між цими громадами [99, с. 22-23].

Хан Аспарух, син Кубрата і засновник Дунайської Булгарії, згадується в «Іменнику болгарських ханів». На думку А. Гадло, цей антропонім ірано-кавказького походження [58, с. 99]. Деякі дослідники вважають, що в імені Аспарух можна знайти іранський термін Аспарук, що означає «легкий кінь» або «володіючи легкими кіньми» [89 с. 144].

Заслуговує на увагу також «Іменник болгарських ханів», який засвідчує, що представники правлячої династії походили з роду Дуло, ще до переселення племені Аспаруха на Дунай. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що стосунки між родиною Дуло та правлячою родиною західної групи північнокавказьких аланів могли бути встановлені вже під час правління родини Кубрата (Курту) [73, с. 135].

Подібний звичай укладати шлюби практикувався серед різних етнічних груп, які розмовляли тюркською мовою, наприклад у хазар. Ендогамний союз знатних сімей, відомий як династія Алан, міг бути встановлений через такі союзи. Можливо, це призвело до того, що родові ім'я Дуло стало ім'ям клану,

яке здобуло широке визнання серед алан, і згодом воно стало символом знатного роду аланів [36, с. 156].

Археологічні розкопки свідчать про те, що населення степів Східної Європи у середньовіччі було досить різноманітним. Спорудження курганів для поховання померлих зберігалося на Нижній Волзі приблизно з V по VIII ст. до н. е. Для північно-західної стіни характерними були глибокі та вузькі ями з боковинами, а входи були основними типами поховань [89, с. 143]. Цікаво, що в інвентарі цих могил є аналоги предметів V-VIII ст., II-III ст., до н.е., а також пізніші артефакти. Ці поховання демонструють змішання культурних елементів, про що свідчить наявність аналогів у традиціях пізньосарматської культури. Зважаючи на особливості поховань і практики деформації черепів, археологи пов'язують ці пам'ятки з нащадками сармато-аланів [111, с. 262].

Вважаємо, що у межах регіону «Великої Булгарії» відбувалися процеси, наслідком яких стала уніфікація матеріальної культури різних родів, у тому числі тих, що вели свій початок від сарматських племен. На додаток до цього процесу були встановлені міцні шлюбні зв'язки між родами різного походження, зокрема тюрко-огрськими, гунськими та сарматськими. Цим пояснюється особливі характеристики «сливкінського» антропологічного типу [10, с. 262]. Територіально-племінне групове управління представниками правлячої династії спостерігалося в подібних ситуаціях у різних кочових державах, у тому числі у Великому Тюркському каганаті [87, с. 63].

Слід зазначити, що перший тюркський каганат сприяв союзницьким відносинам між булгарами та асами, а це в свою чергу допомогло подальшій культурній консолідації. Наприкінці VII ст., після відходу племен Аспаруха до Дунаю, чотири племена, що проживали на північ від Кубані, а саме Купі-Булгар, Дучі-Булкар, Огондор-Балкар-чужини та Чдаг-Болкар, отримали свої землі [99, с. 29]. До початку VIII ст. ці племена продовжували жити на Північному Кавказі, але деякі, як і алани, пізніше переселилися в Східну Європу і Середню Волгу в степ і лісостеп. Ці етнічні групи вступили в нову

фазу розвитку своїх взаємовідносин, яка ознаменувала початок нового періоду. У цих районах салтівську археологічну культуру також розвивали племена булгар і аланів [58, с. 122].

Отже, аланське населення мало значний вплив на формування та розвиток тюркських та болгарських племен. Алани входили до переліку тюркських племен, які були частиною Тюрського каганату, а пізніше саме вони впливали на культуру та формування держави в булгар.

2.3. Аланський компонент у Хозарському каганаті

Ще одне етнополітичне об'єднання виникає в Дагестані у VII ст. під назвою Хозарський каганат. Це було результатом складних політичних процесів, що відбувалися в Західнотюркському каганаті. На думку більшості дослідників, представники династії Ашин стали правителями хозарської конфедерації племен, що призвело до створення незалежної хозарської держави [43]. Вважається, що створення Хозарської держави могло відбутися в менш певний період, потенційно з першої чверті до 70-х років VII ст. .

Наприкінці цього періоду в VI столітті Дагестан захопили тюркські племена, такі як плем'я коса (хозари). Місцеві етнічні групи пізніше були включені в об'єднання племен, які вони очолювали як вожді [55, с.83]. Існували також традиційні переконання, що тюркомовні племена відіграли важливу роль у формуванні хозарської держави. З іншого боку, дані свідчать про те, що деякі іранська мова зіграла певну роль як у формуванні хозарської держави, так і в розвитку етнічної хозарської ідентичності. Серед попередніх груп слід виділити барселійців, які проживали в Берсилії.

У IX-X ст. мусульманські та християнські автори більше не згадують про барселійців як самостійну етнічну групу на Північному Кавказі. Залишки барселійців, ймовірно, переселилися на Середню Волгу або ж були асимільовані місцевими жителями. Згадка Ібн Русте про групу барсіла у Волзькій Булгарії підтверджує це [1, с. 118].

На думку сучасних вчених, кавказькі барсили (базили) і волзька племінна група брсула, ймовірно, ідентичні. Той факт, що сучасники називали Берсилію «країною аланів», є показовим, і багато сучасних вчених вважають, що територія, яка включає сучасні Карачай і Балкарію, була частиною північнокавказької Аланії в середні віки [57, с. 73-74].

Навпаки, А. Гадло припускає, що назва річки Баксан, яка була відома як Бахсон протягом XIV-XV ст., має зв'язок між Барсилами та західною частиною Центрального Закавказзя. Він також вказує, що «басіани» вважаються одним із класів осів (аланів), за даними Вахушті [53, с. 13-15]. Це, ще один вагомий аргумент О. Гадло є аналізом фольклору народів Центрального Кавказу [57, с. 76]. У центрі Азово-Каспійського моря, як він припускав, могла бути розташована «країна аланів Берсилія». Використовуючи ці аргументи, дослідник робить висновок, що барсили були однією з трьох іраномовних груп, які зберегли свою ідентичність та вплинули інші на степові етнічні групи в постгунську епоху [57, с. 77-78].

Після подій середини VII ст. на Північному Кавказі, барсили були змушені своїми наймогутнішими сусідами переселитися зі степів Закавказзя до передгір'їв і гір Карачаю, Балкарії, Осетії (сучасна Осетія), і Дагестану [58, с. 161]. Вони зазнали асиміляції та взаємодіяли з місцевим населенням, зокрема хозарами та аланами. Це свідчить про те, що до кінця VII століття західний кордон у Центральному Закавказзі міг бути частиною «країни барсилів» – елемента, що входив до етнополітичного угруповання волзьких булгар [55, с. 125]. Деякі з барсилів, могли подорожувати з Булгарії до Середньої Волги, і вони потенційно могли жити разом з булгарами на Північно-Західному Кавказі.

Можливо, хозарський етнос колись був частиною другої іраномовної етнічної групи маскутів, яка могла бути причетною до створення Хозарської держави. Маскути раннього Середньовіччя, на думку дослідників, могли походити від згаданих Геродотом масагетів із стародавньої Середньої Азії. Переселення сарматських племен у IV-III ст. до н. е. призвело до більш пізньої

події. Після цього маскути опинилися в східноєвропейських степах, а потім у межах Східного Кавказу [58, с. 165]. За вірменського царя Трда, відбулися незначні сутички між маскутами та гунами, а також каспійськими варварами, землі яких межували з територіями аланів [85, с. 99].

На підставі археологічних знахідок, на території ранньосередньовічного Дагестану виявлено сарматсько-аланські етнічні групи аланів, барсилів і маскутів. Археологічні знахідки, зокрема в районі поховань, на думку деяких дослідників, підтверджують це. У Прикаспійському Дагестані курганні катакомбні могили, ґрунтові катакомбні могильники, ґрунтові могили з поглибленнями в стінах, ямні ґрунтові поховання, кам'яні ящики і склепи були одними з видів поховання, що стали популярними в VI-VII ст. [96, с. 65].

До середини VII ст. війни між Арабським халіфатом і Хахазаром почалися у зв'язку з розширенням його халіфату на Кавказі. І хозари, і алани, які були лояльні до Візантії, як союзні групи, врятували останню від остаточної поразки [87, с. 194].

Згідно з аль-Баладзорою, хозари й алани мали свій перший спільний військовий союз у VII ст., коли візантійський намісник Арменіякос зібрав великі армії проти мусульман, які супроводжувалися допоміжними загонами жителів Аллану, абхазької Самандари від хозар. Об'єднане військо аланів, хозарів і абхазів зазнало поразки від арабів на берегах Євфрату в 651 р. Цілковитим ймовірно, що обидва джерела, арабське та візантійське, зосереджувалися на одній кампанії проти арабів [87, с. 196]. Отже, їхній перший спільний виступ завершився провалом.

У 662 р. араб Ібн аль-Асір навів докази цього у своєму Таріх-ель-Камілі. організував військову операцію проти аланів і румів (візантійців). Їхня втеча стала трагедією і призвела до загибелі кількох батриків (князів). Араби могли відреагувати військовим шляхом, беручи участь у «каральній експедиції» проти невірних [1, с. 81].

У 713-714 рр. захопивши Дербент у арабського полководця Маслами, хозари вторглися в Північний Азербайджан. Він став джерелом конфлікту між

арабами та хозарами. Незважаючи на джерела, інформації про причетність аланів до цих подій немає. Через Дербент, арабський полководець і правитель Вірменії, Джаррах в ті ж роки розпочав руйнівний наступ на хазар і змусив їх відступити [87, с. 198].

Вторгнення арабських військ під керівництвом Джарраха ібн Абдаллаха в 724 р. було спрямовано на алан. «За Дербентом, аль-Джаррах ібн-Абулла аль-Хакамі пройшов до воріт Аллана, а потім пройшов через місто Аль-Баб» [2, с. 155]. Якубі, підтверджує, що аль-Джаррах аль-Хакамі, як повідомляє Ібн аль-Асір, подорожував до країни Алан і взяв здобич з певних міст і замків за Баланджаром. Джаррах, який знищив головні центри хозарів у Дагестані під час попередньої кампанії, тепер отримав завдання атакувати союзників хозар, аланів, і перетнути Дар'яльську ущелину, щоб досягти Аланських рівнин.

У 730 р. велика хозарська армія вторглася в Азербайджан. Частину хозарського війська очолив Барджил. Важливо відзначити, що Табарі та Ібн аль-Асір згадують про участь хозарів, які вторглися із батьківщини аланів. Таким чином, передбачається, що землі Східної Аланії стали базою і початковим плацдармом, де були зосереджені війська хазар разом зі своїми союзниками. Той факт, що хозарська армія мала плацдарм у східній частині Аланії, ускладнював припущення, що алани не були залучені до кампанії 730 року [47, с. 105]. Це було пов'язано з тим, що обидві сторони одночасно розпочали наступ через Дербентський і Дар'яльський перевал. Арабська армія зазнала поразки.

А. Новосельцев висловив припущення про стосунки хозар і аланів у Центральному Закавказзі в VII ст. Завдяки союзу з аланами з Центрального Закавказзя, вважає Новосельцев, у другій половині VII століття хозари могли перемогти азовських болгар [97, с. 121]. За словами Кулаковського, алани згадуються в письмових джерелах лише на початку VIII ст., а візантійські автори не згадують їх з VI-VII ст. Хозари потрапили в залежність від північнокавказьких аланів. За правління Веніаміна, Візантія створила антихозарський військовий союз із сусідніми племенами каганату.

Незважаючи на це, алани підтримали каганат у конфлікті, оскільки деякі з них дотримувалися єврейського закону. На нашу думку, на підтримку каганату західними аланами могли вплинути релігійні переконання, враховуючи, що частина правлячої еліти аланів була послідовниками іудаїзму [87, с. 199].

У другій половині 913 р. відбулося навернення правителя Аланії до християнства. Окремо, слід зупинитися на питанні поширення християнства та хрещення правлячого класу Західної Аланії. Незважаючи, на визнання важливості цієї події для нашого дослідження, важливо визнати, що серед дослідників немає єдиної думки щодо точної дати прийняття християнства правителем аланів. Важливо наголосити, що поширення християнства у Західній Аланії почалось у другій половині IX ст. У першій половині X ст. візантійським патріархом Миколою Містиком [97, с. 100] до регіону було направлено дві християнські місії, що поклало початок поширенню християнства серед правлячої знаті аланів. Протягом першої половини X століття, найбільш достовірні свідчення про християнізацію правлячої еліти аланів, можна знайти в листах Миколи Мистика. Завдяки його листуванню з правителями Авагії, архієпископом Аланії Петром, болгарським царем Симеоном, а також першими візантійськими місіонерами в регіоні, ми можемо простежити основні етапи християнізації алан [41, с. 40].

Під час правління хозарського царя Аарона Західна Аланія розпочинає війну проти своїх недавніх союзників. Усвідомивши всю складність ситуації, Аарон набирає і посилає свою армію протистояти правителю тюрків, остаточно розгромивши аланських воїнів [36, с. 169]. Аль-Масуді наводить докази того, що алани вигнали єпископів і священників, надісланих візантійським імператором [33, с. 212] після 932 року, таким чином це допомагає встановити час цього конфлікту. Між цими подіями простежується чіткий внутрішній зв'язок – загибель аланів у війні призвела до вигнання всіх християн-церковників. Тому, Хозарський каганат намагався відновити свої позиції на цій території [43, с. 70].

Могутність Аланії викликала занепокоєння для хазар, незважаючи на їхні успіхи. Аарон вшанував короля Алана, коли його взяли під варту. Крім того, щоб зміцнити стосунки, цар Хозарії одружив доньку короля Алана за свого сина Йосипа [47, с. 93].

Проте, хозарський вплив у регіоні був недовгим, оскільки у середині X ст. цар Аланії отримує від візантійського імператора титул ексусіократа, який міг бути наданий тільки християнину, про що свідчить «Deceremoniisaulaebyzantiae»: «Ексусіократор Аланії [повинен відсилати] золотий друк у два соліди [з епіграфом]: «В ім'я Святого Духа, одного і єдиного істинного нашого Бога. Імерок, ексузіаст Аланії і наш духовний син, був вірним імператором як Костянтина, так і Романа. Згідно з документом, правитель Аланії був не тільки християнином, але й єдиним на Кавказі, до якого імператор звертався як до незалежного монарха [72, с. 80].

Незважаючи на зусилля, Хозарському каганату не вдалося відновити колишню владу на цій території. Дружина руського князя Святослава до 965 року розгромила ослаблу в боях Хозарію. Ця подія відіграла важливу роль у розвитку Західної Аланії [44, с. 193].

З XI-X ст. високоякісний керамічний посуд, зокрема гончарний і ліпний, є найвидатнішою ознакою яскравої археологічної культури салтівско-маяків, що виникла в Подонні та Приазов'ї. Виявлено понад 200 археологічних пам'яток, серед яких городища, поселення, залишки поселень кочівників, замки, могильники, які ілюструють салтівсько-маяцьку культуру, що виникла в ранньофеодальний час і була під впливом заселення землі та становлення феодальних відносин між кочівниками Хозарського каганату. Для продовження опису, звернемося до узагальнюючих монографій С.А. Плетнєвої, Г.Е. Афанасьєв і В.К. Міхеєва, які зосереджені на салтівско-маяцькій культурі [101, с. 144]. Дослідження радянських археологів І.І., Ляпушкіна, Н.Я. Мерперт і С. А. Плетнєва показали, що салтівсько-маяцьку культуру можна розділити на дві групи: лісостепову аланську і степову болгарську [96, с. 78].

Аланські варіанти пов'язані із землеробськими коренями господарства та осілим існуванням в укріплених поселеннях і кам'яних фортецях, катакомбним ритуалом поховання з великою кількістю поховальних знарядь. У степовій зоні процвітав болгарський варіант салтівсько-маяцької культури, що характеризувався короткочасними кочовими та напівкочовими поселеннями, неукріпленими поселеннями та ямними похованнями з обмеженим інвентарем [96, с. 80]. Вище, ми вже відзначали найближчу територіальну близькість аланів і болгар, їхню культурну близькість (з явними відмінностями) і факти взаємопроникнення в хозарський період. Тепер, наша увага звернена до аланської версії саме цієї салтівсько-маяцької культури.

Учитель Верхньо-Салтівської школи В. А. Бабенко в 1900 р. розпочав розкопки катакомб на правому березі Сіверського Дінця і зробив широку популярність археологічні пам'ятки цього варіанту біля великого села з білокам'яною фортецею [87, с. 220]. Катакомби були заповнені різноманітними предметами і одразу привернули увагу вчених, зокрема арабські диргеми VIII-IX ст., що може свідчити про наявність торгових зв'язків.

Погляди були суперечливі: Д.Я. Самоквасов, Багалій Д. І., В. М. Бабенко вважали, що лише хозари, які правили в той час, могли володіти високою культурою [103, с. 122]. Хоча, ці висновки були не зовсім правильними, А. А. Спіцин і Ю. В. Готьє, не погоджувалися з таким аналізом: похоронний обряд і матеріальна культура Верхньосалтівських катакомб мали схожість з тими, які були присутні в їхніх відповідних аланських катакомбних похованнях Північного Кавказу в той час, коли вони були встановлені, які Спіцин і Готьє визнали спорідненими з аланами [69, с. 79].

Як і чому, досить велика група аланів опинилася у верхів'ях Дону та Сіверського Дінця? Дати однозначну відповідь на це питання проблематично. Н. Мерперт спробував довести, що салтівсько-маяцька культура є результатом тривалого розвитку місцевої сармато-аланської культури, результатом повільної еволюції. Сарматсько-аланське населення навряд чи існувало на

території до хозарського періоду, і воно могло сприяти виникненню верхньосалтівської культури [95, с. 21-22].

Таким чином, можемо говорити про значний вплив аланського компонента в політиці хазарської держави VII-X ст

Висновки до Розділу 2

У період раннього Середньовіччя відбувається формування ядра аланського етносу. Алани, за різними версіями дослідників, сформувались на Дону, у Причорноморських степах, на Кавказі, поблизу Уральських або Алтайських гір. Достеменно невідомо, звідки саме прийшли іраномовні іранські племена. Однак, уже в сарматську добу алани відігравали значну роль у житті Східної Європи. В епоху Великого переселення народів, частина алан разом із вестготами вирушила углиб Римської імперії, вони оселились в Іспанії та Північній Африці. Інша частина алан рушила у прикавказькі степи, в районі Кубані і басейну Дону. Звідси, деякі їх племена перейшли на Лівобережну Україну, де змішувались із булгарськими, слов'янськими і угорськими племенами, так зародилась салтівська археологічна культура. Велику роль, алани відігравали у племінних об'єднаннях булгар, тюрків і хозар. Частина алан були союзниками Візантії і буфером між греками і хозарами, інша частина приєдналась до Хозарського каганату, вони охороняли кордони держави, воювали з арабами, візантійцями, слов'янами. Частина алан також була присутня на кордонах майбутньої Київської Русі, де вони несли гарнізонну службу.

РОЗДІЛ 3. АЛАНИ У СТЕПАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ПЕРІОДУ ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

3.1. Становище іранського населення у складі об'єднань печенігів і половців

До початку X ст. Аланія була під владою хозар. Проте, в письмових джерелах про період історії аланів залишилося мало. Після розпаду Хозарського каганату в 965 році Аланія зміцнилася, що призвело до значного розширення її території. Кордони Аланії протягом X - початку XIII ст. в основному відомі, але доступна інформація обмежена.

Згідно з арабомовним автором початку X ст., Масуді класифікував людей аль-лан як мешканців між Саріром на сході та кашак-адигейцями на заході [1, с. 93]. Його відомості збігаються з даними Ібн Русте (X століття). Він розкриває місцезнаходження Аланії, розташованої між Саріром і Каспійським морем. Костянтин Багрянородний (середина X ст.) згадує кордон із дев'ятьма «кліматами» Хозарії, територією Аланії, не залишаючи відомостей про інші її межі. Територія Аланії була розташована в напрямку Чорного моря і Дону, далеко на захід і північ від сучасної Осетії, як стверджував історик Костянтин Багрянородний в X столітті. Між Дніпром і Доном алани йшли від печенігів за 6 днів [7, с. 55].

Майже незмінними залишилися кордони Північно-Кавказької Аланії в XII столітті. Арабський мандрівник Абу Хамід аль-Гарнаті стверджував, що відстань між Північно-Східним Закавказзям і Аланією становить 100 фарсахів, що в перекладі означає 500–600 кілометрів. Аланія, охоплювала Владикавказьку рівнину в XII столітті, як вважають деякі дослідники. За свідченням Ібн аль-Асіра, алани зіткнулися з монголами в околицях Дагестану в 1222 році [2, с. 125].

У літературі зустрічаються суперечливі відомості про зв'язки половців з аланами і адигами. Відсутність письмових згадок про контакти половців і адигейців пояснюється збереженими свідченнями їх взаємодії, зокрема

грузинськими літописами та повідомленнями арабських і перських авторів. Відносини половців, аланів і адигів погано задокументовані археологічними даними [59, с. 110].

Початок XII ст. ознаменував міграцію половців із Донецького степу до Закавказзя, а потім до Грузії. Для боротьби з тюрками-сельджуками грузинському царю Давиду IV Будівничому була потрібна постійна армія. Тому, запросив кипчаків до Грузії. За свідченням авторів грузинського літописного зводу «Картліс Цховреба», спочатку до половців були відправлені послы. Після цього, Давид і його головний радник Георгій Чкондіделі вирушили в країну аланів. Алани, однозначно були північнокавказьким народом [49, с. 143]. Для переселення кочівників до Грузії необхідно було отримати дозвіл аланів, які раніше володіли гірськими перевалами.

Вплив Давида IV на Північний Кавказ був перебільшений авторами грузинських історичних записів. Згідно з їхнім писанням, алани були як раби під час переговорів з королем. Це точно неправда. Алани, не бажали постійної присутності степовиків, які охоче грабували біля них. У грузинському літописі «Картліс Цховреба» повідомлялося, що «овси (алани) та кипчаки віддали цареві заручників і уклали між собою угоду». Половці почали своє переселення до Грузії. Грузинські історики писали, що «Давид повів значну армію кипчаків, тестя своєї дружини та братів разом зі своїми силами на безпечний шлях фортеці Дар'ял і всіх воріт до Осетії та Кавказу» [59, с. 68].

Про взаємодію половців і аланів повідомляв і вірменський історик-медієвіст Маттеос Урхаєці. У своїй розповіді про битву Давида Будівельника з Арраном він згадує, що у війську Давида було 15 тисяч кипчаків і 500 аланів [83, с. 76]. Пізніше, вірменські та грузинські історики писали про участь аланів і кипчаків у військових походах проти турків-сельджуків. Під час навали половців, археологи пов'язували загибель жителів аланських поселень Кубина, Учкурка, Адіох, Ельбурган і Ново-Кувінське з припиненням життя. Але цьому є й інші пояснення.

В. А. Кузнецов припускає, що в нартському епосі також зображено зв'язок алан зі степовиками. Мається на увазі, розповідь про Сосрука та Гумську людину. До останнього, на думку В. А. Кузнецова, належали половці, що жили в басейні річки Тито. Дослідник припускав, що половецько-аланські відносини мали дві фази: період ворожнечі та збройного конфлікту; період миру та примирення. Це була спірна територія в степах Затеречно і Кум [86, с. 55]. Однак неясно, чи намагалися алани переправитися в той степ. Історик З. В. Доде вважав, що на аланський костюм і прикраси вплинули половці другої половини XI ст. Відтак, в аланських похованнях Зміського могильника виявлено фрагменти шкіри, деякі з яких були прикрашені бубнами. Можливо, це частина колекції половецького костюма [86, с. 57].

Як наслідок, алано-половецькі контакти Західної Аланії підтверджує наявність зв'язків, які включають елементи двох сусідніх культур. Є підстави очікувати переходу від територіальних контактів до регіональних і започаткування етнічного змішування. Тому, ми визнаємо правдивість викладу Б. Калоїва про переселення верхньокубанських аланів і половців до Угорщини на початку XIII ст. Також деякі історики локалізують «Країну нартів» саме на Кубані, за ними, нарти були міфічними предками алан [85, с. 60-79].

Чи можливе переселення східноаланської групи до Угорщини з Осетії, країни Іран - Ірхан, «Дебенд» - Ім'я»? Можливо, через вторгнення монголів на Північний Кавказ через Лесгов-Лезмн у Південному Дагестані. Відповідно, вони вирушили на Північно-Східний Кавказ. Алани і половці чекали їх єдиним фронтом військ. Орієнтири в джерелах відсутні, тому ми можемо лише локалізувати вказану місцевість. За вдалою локалізацією Ю. Потоцьким Удону в сарматську добу, межа між східними аланами і половцями визначалася їх широтною течією (Терек) і долиною Куми [85, с. 66]. Вона була вкрита системою аланських «земляних» городищ на підвищених правих берегах цих річок; фактичні земляні фортеці, які утворюють те, що зараз відомо як аланське вапно. Напроти них був світ тюрків. Після Великого

переселення народів вони довгий час контролювали Південно-Східну Європу [108, с. 93].

Розглянемо також відносини аланів з Візантією в цю епоху. На початку XII ст. алани повернулися до розряду «друзів» Візантійської імперії, що означало зменшення їх значення в очах візантійської політики та деякого послаблення зв'язків. Глибока внутрішня криза, що почалася у XII ст. на тлі феодалізації, що поглиблювалася, і перших ознак децентралізації і феодальної роздробленості, послабив країну та її міжнародну вагу. У 1238-1239 рр. Аланія була розгромлена татаро-монголами, після чого більша частина її території на сході увійшла до складу Золотої Орди [35, с. 255]. Катастрофа Аланії не могла не вплинути на її подальші зв'язки з імперією: після татаро-монгольської навали вони збереглися переважно в конфесійній сфері.

Отже, алани жили на території Кавказу і активно взаємодіяли з половцями, візантійцями та іншими сусідніми народами.

3.2. Взаємовідносини та етнічні зв'язки між аланами-асами і слов'янами в Руську добу

Київська Русь утворюється наприкінці IX ст. із заснуванням у Києві династії Рюриковичів. Незважаючи на свою експансію, Рюриковичам вдавалося завойовувати все нові території, які були заселені різними народами. Київ, столиця нової держави, має загадкову історію. Заснування Києва зображувалося в різних версіях, зокрема й у хозарській, написаній істориком О. Пріцаком [63, с. 105-106]. Він висунув теорію про те, що Київ був хозарським форпостом на Дніпрі, який контролював торговий шлях через річки Східної Європи, а також був територією збору данини з місцевих слов'ян і племен. Автор також зазначає, що заснування Києва належало аланам, або «ларисам». Це була гвардія хозарських правителів, які були іраномовними кочівниками зі Східної Європи. Варто зазначити, що припущення О. Пріцака про хозарське заснування Києва та роль аланів у цьому процесі досі дискутується і не підтримується більшістю українських дослідників [63, с.

110]. Згідно з іншою, традиційною або літописною точкою зору на це питання, Київ виник у V-VI ст. н. е. і пов'язується з діяльністю напівміфічного правителя Кия.

Натомість, історик О. Бубенок провів ретельний аналіз арабських, візантійських і тюркських джерел того періоду та проаналізував давньоруську літописну базу. На його думку, заснування Києва аланами є вірогідним сценарієм, оскільки антські племена, ймовірно, також були іранцями [1, с. 204]. Він вказує на теорію Г. Вернадського, який постулював, що *ant* походить від іранського *ant*, що означає «поле» або «рівнина». Відповідно, це словосполучення може зблизити загадкових *ant*ів і полян, які, згідно з літописом, заснували Київ [42, с.10-12]. Важливо зазначити, що ці міркування є досить дискусійними, оскільки давні германці і балти, які були слов'янізовані в VI ст., вбачалися під антським населенням, а також археологічними культурами, з якими вони пов'язані.

О. Бубенок виходить за межі цього етноніму і робить подальший логічний ланцюжок. Згідно нього, аланів можна ідентифікувати під іншими літописними іменами – бродники, бургаси, перевізники. Зокрема, у літописах князь Кий називається перевізником [41, с. 49]. Цією справою могли зайнятися не слов'яни, а алани, які займалися перевезеннями через Дон і Сіверський Донець і часто згадуються в літописах як перевізники. Навіть після утворення Русі, алани потенційно могли стати частиною Лісостепу і служити річковими носіями та захисниками правлячої династії.

Водночас, на противагу цій точці зору, Кий-перевізник стоїть на Дунаї і під натиском кутигурів-кочівників був змушений переселитися на Середнє Подніпров'я, де заснував Київ [37].

Здавна на територію Лівобережжя мігрували іраномовні кочівники. Вони проживали в степах і лісостепах, де вони активно займалися трансконтинентальною торгівлею і відігравали дедалі більшу роль після встановлення Шовкового шляху в ранньому середньовіччі. Алани вперше стали європейськими історичними героями, коли під час Великого

переселення народів разом з вестготами переселилися до Іспанії, а згодом разом з вандалами – до Північної Африки. Однак, цілком ймовірно, що частина племен аланів, все ще проживає в регіоні, що оточує Східну Європу, зокрема біля Чорного моря та Подонії. Деякі дослідники вважають, що частина аланів могла повернутися до Північного Причорномор'я після падіння держави гунів у Західній Європі. Тут вони відомі під іменами «касогів», «ясів», «осів» [34, с. 12]. Частина із них пізніше переселяється на Північний Кавказ і стане предками осетин і деяких інших народів. Про життя аланів на Лівобережжі Дніпра є археологічні та письмові свідчення [34, с. 13-14].

Вони належать до хозарської салтівської культури, яка поширилася від Сіверського Дінця до Кубані. Місцеве населення було напівосілим. Степові кочівники та ці племена, ймовірно, перебували у стані війни, дехто ховався в лісах, щоб захиститися від нападів. Салтівська культура має багато подібностей із сарматськими похованнями, що дає змогу ідентифікувати їх як іранські. У працях Аль-Масуді, також є згадки про таємничих людей, відомих як «Буртас» в арабських джерелах. У його писанні також згадуються бурти, які живуть уздовж берегів своєї річки «Буртас» і відомі тим, що перевозять торгові товари та віддають шану хозарам [33, с. 324-325]. Деякі дослідники, пов'язують слово «Буртас» з Волгою, Окою або Терекком. На думку Г. Афанасьєва, бурти локалізовані й походять із Дону [27, с. 103]. Отже, буртаси проживали на Донщині, зокрема на Сіверському Донці, який є центром салтівської культури.

У X ст. н.е. Рюриковичі розпочинають свою військову експансію на сусідні племена, підкоряючи їх своїй владі. Найбільш успішними, були походи князя Святослава Хороброго [41, с. 57]. Зокрема, похід 965 року проти хозар завершився захопленням фортеці Саркел і розгромом власного каганату. Свідчення припускають, що він також намагався походом дістатися до Сіверського Дінця та Буртаса, змусивши їх тікати. На думку О. Бубенка, салтівська культура була знищена внаслідок спалення русами своїх поселень, а також аланами, які втекли на Дон перед відправкою на південь, на Кубань і

Кавказ. Так, деякі кавказькі групи ведуть свій родовід від них [38, с. 12-13]. Крім того, алани були відповідальними за приведення касогів, яких пізніше завоював тмутороканський князь Мстислав Володимирович.

Ще під час хрещення Русі, Володимир Великий завойовує і засновує на Таманському півострові руську колонію під назвою Тмутаракань, яка згодом переходить до його сина Мстислава Володимировича. Населення його князівства в основному складало касоги - кавказькі алани. До нас дійшло мало джерел і матеріальних даних щодо цього періоду русько-аланських відносин. Встановлено, що дружина Мстислава була аланською княжною, і він мав сина Євстафія, який загинув у 1033 році під час кавказького походу. Аланія на деякий час була захоплена Мстиславом і увійшла до його князівства [52, с. 77]. Найбільш відомий його похід проти князя Редеді. Мстислав зазнав поразки від руського князя в двобої, як повідомляє літопис. Після цієї поразки все військо Редедя та його сини навіть запропонували свою вірність Мстиславу. Можливо, як частина свого статусу наложниці, його дружина також пішла до князя [51, 271]. Легка кіннота, насамперед алани, була неодмінною складовою армії Мстислава, яка виявилася високоефективною проти кочівників. У Лиственській битві касоги допомогли князеві перемогти Ярослава, а потім приєдналися до нього в битвах проти печенігів і болгар (невдалих для Мстислава). О. Бубенок стверджує, що, незважаючи на топонім Сіверської землі, деякі алани (яси), все ж проживали й засновували поселення на Лівобережжі поблизу Мглина та Чернігова [36, с. 199].

Надалі, існують свідчення про походи Володимира Мономаха та князя Святополка на Дон. Згідно з сучасними дослідженнями, літописець мав на увазі Сіверський Донець ще тоді, коли русичі називали Дон «Великим Доном». У 1111 та 1118 р. руські князі здійснили два військових походи, при чому тут проживали як тюркські половці, так й іраномовні яси. Ймовірно, залишки салтівської культури, яка формувала землеробські поселення на Лівобережжі. Місцеві аланські княгині, навіть були одружені з князем Ярополком. Частина

аланів була віддана на службу до київських князів внаслідок тюркського кочівництва. Алани увійшли до складу племінного союзу чорних клобуків.

Ще одна важлива тема алано-руських зв'язків пов'язана із бродниками. Досі, немає остаточного розуміння загадкового степового населення. Археологічні і топонімічні дані говорять, що бродники були змішаною групою, до неї входили алани, тюрки, слов'яни, греки, романці (волохи) та інші етноси [47, с. 118-120]. Бродників зазвичай ідентифікували за їхнім осілим способом життя та залученням до сільського господарства, торгівлі, річкового транспорту та захисту торгівлі. Спочатку вони були пов'язані з руськими князівствами і Дешті-Кипчаком, але насправді не входили до жодного з них. Можливо, особи, які охороняли та транспортували товари через річки, були аланами, які відігравали важливу роль у кочових суспільствах. У деяких князівствах (Галицькому, Чернімському та Ростовському) на окремих частинах тих територій проживали також бродники. Утворювалися самостійні племінні угруповання, русичі та половці часто залучали їх до військової повинності, зрідка записувалися в походи. Бродники проживали на величезному просторі, що простягався від Дону до Дунаю [47, с. 170].

Як зазначалося раніше, ймовірно, що термін «бродник» був перекладом назви східноєвропейських аланів на давньоруську мову, що означало, що вони могли служити переправами та бродами. Цю думку підтверджує той факт, що у середньовічних аланів слово «фард» використовувалося для позначення броду або переправи і походить від давньоіранського терміна «перту» [35].

Таким чином, «фард-ас» або «фарад-ас» могло бути самоназвою східноєвропейських аланів, які відповідали за утримання річок і потоків, що переходили між собою. «Бродяга» може бути перекладом цієї самоназви на давньоруську мову, що свідчить про те, що бродники були пов'язані не лише з іранськими аланами-ясами, які розмовляли іранською мовою, але й зі слов'янськими народами, які жили в степах до монгольської ери [47].

Існує багато версій щодо їх появи на річці Калка у 1223 році. Один із аргументів М. Ф. Котляра свідчить про те, що бродники спочатку були

зосереджені на берегах Нижнього Дунаю, а їх присутність могла поширюватися й на інші українські та російські території. Він також дотримується переконання, що бродники прибули з Північно-Західного Причорномор'я й оселилися на р. Калці, що частково підтверджується літописними розповідями про «галицьких вигнанців» та їхній передвоєнний рух до р. Калки.

Відомості давньоруських літописів про яси у Володимиро-Суздальській землі завжди викликали інтерес у дослідників. Особливу увагу приділено вбивці Андрія Боголюбського Анбалу Ясіну під час трагічних подій 1175 року. Він розбагатів на службі у Андрія Боголюбського, бо «ключ тримашеть у всього дому княжа, і треба всіма йому дав бешаті» [4, с.114].

Але це, не завадило Анбалу стати частиною змови, в результаті якої загинув Андрій Боголюбський. У цих літописах повідомляється, що син київського князя Святослава Всеволодовича Мстислав і суздальського князя Всеволода Юрійовича були одружені в 1182 році на двох сестрах, які були «Яськами» за походженням [4, 125]. Відомо також, що дружиною Всеволода була Марія. У деяких літописах також згадується, що вона була дочкою чеського князя Шварна [13, с. 199]. Цей уривок довгий час був тупиком для дослідження.

Так, Новгородський літопис (XV ст.) вказує на те, що «Марія, Всеволожна Шварнівна, дочка князів богемських» [13, с. 202]. У Мазурському літописі (XVII ст.) називають її «велика княгиня інокія Марфа Щварського». У XVII столітті вийшли в світ «Книга степів царського родоводу» (1968, 1968, 1966 рр.) і супровідний документ до неї «Ставки царського родоводу». Уточнює: «Велика княгиня Марія, яка глибоко шанує Бога... Користуючись книгою Ступинної «Шварнівна дочка чеського князя...»[9, с.226–227]. За Тверським літописом (XVI ст.) під 1204 р. значиться ще докладніша інформація: «пострижеться велика княгиня Всеволожа Марія, дочки Шварлова Чеського, у чорниці й у схиму, у Володимері, а повідана з Чех не хрещена...» [4, 301-302]. Як бачимо, відомості про чеську спадщину Марії - дружини суздальського

князя Всеволода Юрійовича - повторюються не тільки в літописах кінця XVI і XVII ст., але і в більш ранніх розділах Новгородського четвертого літопису [14, с. 99].

Однак для цього знайдуться заперечення. Варн із Чехії спочатку мав бути Ясіним. Нам поки що нічого не відомо про перебування ясів у Чехії у XII ст. Князь Шварн, який був наймитом Ізяслава Шварна і батько Марії, дружини суздальського князя Всеволода Юрійовича, міг бути двома різними особами. Їх також слід розглядати у зв'язку з їхнім різним соціальним статусом [47, с. 89]. Але істориків давно турбує походження батька Марії.

Зв'язок Анбал-Ясіна з Волзькою Булгарією як джерело його походження припускали І. Г. Добродомов і А. Н. Карсанов. Це ґрунтувалося на їхньому припущенні про родинні зв'язки Анбала Ясіна і дружини Андрія Боголюбського, яка, як відомо, була «булгаркою» і з'явилася в Суздальській землі після походу Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 році. У цьому дослідники посилаються на повідомлення В. М. Татищева у тому, що вона була «ясинею», тобто яською з Волзької Булгарії. Однак роботу В. Н. Татищева не можна вважати історичною документацією [59, с. 120].

Виходячи зі сказаного вище, найбільш правдоподібною версією є те, що вони мають східноєвропейське походження згаданих ясів. Варто зазначити, що владиросуздальські князі були нащадками київських Мономаховичів. Ще в 1116 р. переяславський князь Ярополк, за чутками, здійснював похід на «Дон» (Північ). Донець) і привів із собою полонених ясів, серед яких була «яського князя дочка» [4, с. 177]. Не можна сумніватися, що він поселив цих людей поблизу Переяславського князівства.

Дослідивши деякі археологічні предмети поблизу Західної Аланії, В. А. Кузнецов прийшов до висновку, що вони повинні були походити з території Росії. Він прояснив це завдяки знанню того, що в XI ст. Східний кордон Тмутараканського князівства зазнав зіткнення із західним кордоном Аланії [87, с.294-297]. Зв'язок Русі з Аланією Центрального Закавказзя в пізніший період невідомий. А. П. Новосельцев висловив припущення, що «половецьке

покривало» [97, с. 217] тому було причиною. Однак, ці стосунки не мали великого значення навіть у перші століття, з X по XI століття. Це можна пояснити тим, що жителів Русі мало цікавили землі Центрального Передкавказзя, де мешкали алани. Сухопутні торговельні комунікації були встановлені виключно на території Північно-Кавказької Аланії. Завдяки наявності судноплавних річок і проходу між Доном і Волгою руси несли першу відповідальність за контроль водних шляхів як з Чорного, так і з Каспійського.

Отже, досліджено зв'язок та вплив, який мали алани на становлення та розвиток держави Київська Русь.

3.3. Алани у період монгольських завоювань

Початок XIII ст. ознаменувався тріумфальними походами монголів у світі. Зокрема, в 1211 р. Чингісхан вторгся через пустелю Гобі у Північний Китай і в 1215 р. захопив Пекін (Яньцзін). Було знищено 90 китайських міст, винищено майже все їх населення, захоплено багату здобич. Північний Китай став монгольським володінням [6, с. 645-646]. Військові успіхи монголів і як наслідок встановлення в Китаї влади монгольської династії Юань, поставили перед ними, ряд завдань адміністративного характеру стосовно всіх завойованих територій. У Китаї монголи змогли ознайомитися з деякими технічними досягненнями, які, поряд з окремими формами адміністративного та господарського управління, вони використовували для зміцнення свого панування у завойованих країнах.

Однак, нові території суттєво відрізнялися одна від одної. Це були землі, населені народами з різними мовами, культурою, ментальними особливостями, що вимагали нової системи управління [39, с. 39]. Звичайно, монгольські імператори не могли розраховувати на лояльність місцевих китайських еліт. Тут слід зазначити, що монголи критично ставилися до власних управлінських можливостей. Оскільки вони чудово усвідомлювали, що перебували на нижчому рівні розвитку в порівнянні з цими країнами,

особливо Китаєм, і розуміли, що не можуть самі впоратися з управлінням, було прийнято рішення, залучити для цього та продовження завоювань представників підкорених народів, народів із давньою та високою цивілізацією та досвідом державності [46, с. 48].

Ще одна перевага чужинців полягала в тому, що вони ніяк не були пов'язані з місцевим населенням будь-якими інтересами чи родинними узами, цілком залежали від своїх монгольських патронів і, як правило, проводили ту політику, яка формувалася при імператорському монгольському дворі [48, с. 125]. Крім іншого, монголи прийняли за правило детальне вивчення особливостей підкореного народу, його здібностей та визначення найбільшої користі, яку можна отримати в інтересах Юаньської імперії. У даному випадку, монголи вважали, що для вирішення поставлених управлінських завдань, дуже доречно підходять народи, які мешкали на території сучасного Казахстану, Центральної Азії, Північного Кавказу. До Китаю були направлені представники тюркомовних племен: кипчаки, кангли, карлуки, наймани, кіренти, онгути, аргіни, які сповідували іслам, середньоазіатські іраномовні таджики, перси, араби, а також алани з Північного Кавказу [59, с. 99]. Вибір таджиків, персів і арабів був зумовлений тим, що ці народи в домонгольській період стояли на чолі місцевих держав з осілим землеробством у різних районах Середньої Азії [68, с. 83]. Ці народи використовувалися монголами навіть у налагодженні різних торгових відносин.

Після завоювання Середньої Азії Чингісхан відправив у розвідувальний похід два тумени на чолі з Джебе та Субедеєм. Детальні відомості про цей похід збереглися у творах арабського історика Ібн-ал-Асіра та перського історика Рашид ад-Діна.

Рашид ад-Дін повідомляв, що монголи «прибули до алан, багаточисельного народу, до якого вже дійшло звістка про монголів. Вони (алани) зібрали в себе натовп кипчаків і воювали з ними (татарами). Жодна з обох сторін не здобула верху над іншою. Тоді, татари послали до кипчаків сказати: «Ми і ви одного роду, а ці алани не з ваших, так що вам нема чого

допомагати їм; віра ваша не схожа на їхню віру, і ми обіцяємо вам, що не нападємо на вас, а принесемо вам грошей та одягу скільки хочете; залиште нас із ними» [18, с. 96]. Залагодилася справа між ними на грошах, які вони принесуть, на одязі тощо; вони (татари) справді принесли їм те, що було вимовлено, і кипчаки залишили їх (алан). Тоді татари напали на алан, побили їх, побешкетували, пограбували, забрали полонених і пішли на кипчаків» [18, с. 99]. Як відомо, половці також були розгромлені. Аналізуючи цей уривок, бачимо, що бій відбувся над степах Прикубан'я, але в території Аланії. Очевидно, у цей час половці кочували по сусідству з землями алан чи підкочували сюди з території Подоння.

Про взаємини половців та адигів нам відомо набагато менше. Письмові джерела взагалі про це не повідомляли. У жіночому половецькому похованні у станиції Новотитаровській було знайдено кружальні червоноглинні корчаги. Аналоги їх знаходять у адигських могильниках Західного Закубання. Як у похованнях адигів, так і в похованнях кочівників зафіксовано порожні скроневі кільця. Водночас у кремаційних похованнях Північно-Східного Причорномор'я знайдено сережки характерні кочівникам [47, с. 189].

Можливо, знахідки цих предметів є підтвердженням половецької присутності у Північно-Східному Причорномор'ї після монгольських походів 1222-1223 та 1237-1238 років. В історичному творі XVII століття «Родоводу тюрків» сказано, що «Більшість кипчаків пішло з юрт черкесів і туманів». Черкесами на той час називали адигів, а хто такі тумани незрозуміло. У будь-якому випадку, це ще одне підтвердження половецько-адигських контактів. Є. А. Армарчук та А.А. Малишев припускають, що в Цемдолінському могильнику на околицях Новоросійська були як адигські, так і половецькі поховання [74, с. 298]. Таким чином, ми бачимо, що існують, хоч і нечисленні свідчення контактів половців з аланами та адигами.

З представників підкорених народів монголи формували військові контингенти, кадри управлінців і навіть політиків. Усіх їх називали спільним ім'ям – Сему. Сему були найбільш привілейованим після монголів станом,

утвореним за етнічним принципом представників країн, що служили в імперії Юань, лежать на захід від Китаю [74, с. 295]. Сему відігравали важливу роль: від них залежала безпека Юаньської імперії. Вже за Хубілай-хана і в дедалі більшому ступені за правління його наступників безпека трону забезпечувалася імператорською гвардією, яка значною мірою складалася з сему [77,с. 132].

Судячи з джерел, алан закликали на військову службу, насамперед, як чудових воїнів. Вирішуючи свої військові проблеми на сході імперії, монгольські хани відправляли алан на схід, поступово збільшуючи їх кількість у своїх військових континентах у Китаї. Як було вірно помічено відомим істориком Ю. Реріхом, «вище монгольське командування, яке завжди лояльно визнавало військові якості своїх супротивників, справедливо оцінило велику доблесть аланів і мудрість їх командирів. Тому, було щасливим укласти з ними військовий союз. З цього моменту, аланська кавалерія з'єдналася з монгольською армією, і взяла участь із нею у всіх військових операціях» [109,с. 242-246]. Монголи (втім, як завжди) виявилися прозорливими в оцінках.

Напередодні татаро-монгольської навали алани були найбільшим народом на Північному Кавказі, який мав свою державність. Їх чисельність деякі автори доводять до двох мільйонів, хоча ця цифра здається малоймовірною. Однак на початку XIII ст. Аланія далеко не була схожа на ту, що була в середині XII ст. при Дургулелі Великому, тобто під час свого найбільшого розквіту. Держава переживала неприємну смугу феодалної роздробленості, що почалася з другої половини XII ст. вже після смерті Дургулеля.

Перед навалою татаро-монголів роздроблені аланські феодали не виявили жодного прагнення до єдності та взаєморозуміння і організації боротьби з ворогом. Рішення чинити опір монголам чи перейти на бік ворога кожен феодал приймав сам. Часи, безумовно, були похмурі. Плано Карпіні визначає вироблений спосіб впливу монгольських воєначальників на голів земель, що

підкоряються, таким чином: «Вони посилають... за государями земель, щоб ті з'явилися до них без уповільнення; а коли вони прийдуть туди, то не отримують належної пошани, а вважаються зневаженими особами, і їм слід підносити великі дари як вождям, так і їхнім дружинам, і чиновникам, тисячникам та сотникам. Для деяких також вони знаходять нагоду щоб їх вбити. Іншим вони дозволяють повернутися, щоб залучити інших. Бо їхній задум полягає в тому, щоб панувати на землі, тому вони вишукують причини проти знатних осіб, щоб убити їх. А в інших, яким вони дозволяють повернутися, вони вимагають їхніх синів або братів, яких більше ніколи не відпускають, як було зроблено з сином Ярослава, якимось вождем Аланів, і багатьма іншими»[17, 36-37].

Історичні хроніки неможуть точно назвати дату початку процесу руху аланських вершників на Схід. Ймовірно, цей процес проходив у три етапи. Перших алан на схід стали спрямовувати ще за Чингісхана на початку 20-х років XIII ст. після поразки 1222 р. За усним повідомленням доктора філологічних наук, професора Ц. Шагдарсурен (Монголія) на початку 20-х років XIII ст. Субедей привів із Кавказу до Монголії 10 тисяч алан разом із сім'ями. Другий етап відправлення аланських загонів на Схід було здійснено до завоювання Аланії полчищами хана Батия [39]. Нарешті, третій етап розпочався після повного підкорення Аланії військами хана Батия у 1239 р., коли на бік переможця змушені були перейти вже ті аланські князі, які чесно билися з ворогом. Програвши, вони підкорилися долі. Китайські джерела залишили докладні відомості про аланських феодалів, що перейшли на бік ворога, разом з підвладним населенням. В основному міграційні процеси відбувалися при ханах Угедеї (1229-1241), Мунке (1251-1259) та Хубілаї (1260-1294). Згідно з джерелами, всього на бік монголів перейшло понад 70 аланських князів [35, с. 87].

Отже, причина катастрофи Аланії в 1239 р. полягала у потужності монгольської армії, а й у феодальній роздробленості і міжусобицях, які струсили Аланію на час приходу монголів. Крім іншого, фатальну роль зіграла

поведінка тих князів, які перед вторгненням полчищ Батия віддали перевагу відвертій зраді інтересів свого народу і перехід на бік ворога, замість проявити ініціативу по об'єднанню сил і надати колективний опір. Задля збереження своїх класових позицій, підкуплені запевненнями монголів, що вони залишаться володарями своїх областей, ця частина аланської еліти одразу ж перекинулася в стан противника, поступаючись при цьому національними інтересами. Як повідомляє китайське джерело XIII-XIV ст. «Юань-ши», кількість володарів, що здали без бою цілі райони Аланії, була значною. Про це, свідчать інші архівні матеріали. Так, учасник 12-ї і глава 13-ї та 15-ї Руських православних місій у Пекін архімандрит Паладій (П. І. Кафаров) писав: «Бату, з іншими князями, підкорив роди Канлі, Кібча (обидва кипчаки), розбив міста рідОруси та людей їх усіх або вбив, або полонив; лише народи Асут (алани) та інших міст частково полонені, частково самі піддалися. Не підкорилися ж громалися татаро-монголами по черзі і ставали їм порівняно легкою здобиччю» [6, 155].

Один із наймогутніших аланських князів, князь Арслан не чинив опору і приєднатися до лав монголів, щойно ті підійшли до його міста. Після підпорядкування монголам його воїнів спочатку використовували у боротьбі проти нескорених племен того, що зараз відомо як Північний Кавказ. Коли син Арслана Асанчена загинув, його батько відправив підрозділ до Китаю під керівництвом іншого сина - Найджела (Нікола), який увійшов в історію в боях проти монгольського полководця Ур'янхатая [32, с. 71]. Він подарував Найджелу коня і золото за військову перемогу. Під час кампанії Сун Найджел був убитий стрілою. Син Нігели, Хурдудар, командував сотнею.

Серед монгольських асів, що перейшли на бік, виявився і глава одного з державних утворень Аланії Хан-ху-си (Кангуз). Він був лідером асів. Коли війська Угедея досягли меж його (володіння), Хан-ху-си з народом підкорився Угедею» [74, 282-283] на умовах, що він залишиться володарем своєї землі та народу. Проте татари не забарилися прийняти цю домовленість і подарували йому золоту палицю та титул бадура [74, 282-283].

Хань-ху-си попросив сформуванати тисячну кавалерійську армію, яка була відправлена до Південного Китаю під проводом його сина Атачі, як жест вдячності за «незалежність». У рамках своєї військової операції, вершники Атачі об'єднали сили з іншими військами, щоб завоювати південний Китай. Вони воювали проти китайських військ у провінції Сичуань і в горах Тяо-юй під час запеклих боїв проти імперії Сун під проводом Мунке-хана. Атачі знову воював проти Чингізидів, які були ворогами династії Юань, у битвах за Сун при наступному правителі Хубілай-хані. Забігаючи наперед відзначимо, що найбільш трагічними для асів-алан виявилися бої за імперію Сун, і особливо битва 1275 р. в китайському місті Чан-Чао, де сталося побиття асаських воєначальників [113, с. 780]. Монголи не скупилися на нагороди тим, хто відзначився в боях. Атачі був нагороджений сріблом і призначений хранителем за його хоробрість і вчинки. Протягом десятиліття Атачі брав участь у понад 20 великих битвах на території Китаю в Центральній Азії [77, с. 84].

Його видатний син Байдар/Бодур примножив військову біографію Атачі. Військо Чингізидів разом з силою в 1000 воїнів воювало на Східному Туркестані і Семиріччі. Коли Байдар досяг Алтайських гір у Монголії, він продемонстрував свою майстерність, розгромивши повстання Хубілай-хана в Беш-Баліку (1285). Монголи були вражені заслугами Байдара, який був удостоєний як титулу головнокомандувача, так і тигрової палиці (включно з рангом командира корпусу). Крім того, він був призначений аль-ба-дур-даругачі [109, с. 363] і зберіг посаду командира аса. Його сини Орос і Фудін [77, с. 85] успадкували посади Байдара після його смерті в 1300 р. Бойова слава першого даругачі азійської гвардії та голови Військової ради, як свідчать джерела, не обійшла увагою батька і сина Фудін.

Підтримав монголів і принц Беккібай (Бетцеб). Його військовий загін вирушив на південь Китаю, де вступив в кілька битв проти монголів до закінчення каральної кампанії в Аланії. У супроводі наступного імператора Хубілая його ліва гвардія була нагороджена золотом і тигровою палицею за

цінні дари під час битв біля Байкалу. Його характер був водночас жорстоким і нещадним, але пізніше він служив у закладі, де навчали солдатів гвардії. Його син Шилемін отримав посаду Беккібая в гвардії. Спадкоємцем батька був Шарій [77, с. 85–86].

За Мунке-хана на бік монгол перекинувся і Юруктама, який почав рядовим вершником і дослужився до почесних посад. Він командував Атачі в гвардії, і він домогся таких вражаючих перемог, що отримав звання бадура та звання тисячного в імператорській гвардії. Шилабадур, його син, який загинув, отримав титули та подарунки за хоробрість у придушенні повстання проти феодалів. Його син Ногайчин (Нахайчан) за свою службу та хоробрість був удостоєний ще більш значних титулів і почестей [77, с. 86].

Прибуття до Китаю двох вождів асів Нігели (Миколи) та Елії (Іллі), які були представниками християнських родин асів, супроводжувалося тридцятьма підлеглими асами, готовими воювати проти монголів. У битвах, де брали участь обидва аси, особливо відзначився син Ілля, який очолив ліве крило як командир гвардії асів [77, с. 88].

Деякі аські князі, такі як Микола, перейшли до лав монголів і воювали під керівництвом імператора Мунца. Його праправнук Джаян Бука, якого називали «свідомим офіцером», став особливо відомим як великий полководець. Він очолив перші 400 воїнів аланів, а потім перейшов до лівого крила Аланської гвардії [59, с. 185]. Під час деяких операцій монголи найняли деяких феодалів, що належали до алано-асі. Щоб придушити опір своїй правлячій династії, їх перемістили на схід.

Отже, переважна більшість аланських князів легко піддалася монгольським завойовникам та стали їх союзниками в управлінні Китаєм.

3.4. Переселення аланів-ясів до Угорщини. Участь в етногенезі угорського народу

Між аланами та угорцями була довга історія контактів. Слідом за угорськими предками з VI ст. з Уралу вони почали просуватися на захід і на

значний час осіли в степах Південної Русі та Північного Кавказу, де алани стали близькими сусідами. Це знайшло своє відображення в угорському фольклорі, зокрема в соціальних та етнокультурних стосунках між аланами та угорцями. Згідно з твердженнями В. І. Абаєва, предки угорського народу склалися з двох братів, Гунора і Мохора. Вони одружилися з двома дочками аланського князя Дули, і цей шлюб призвів до народження угорської нації.

В цей же період В. І. Абаєв вказує, що ім'я Дула має різочу схожість з осетинським прізвищем Дулат. Насправді, ця історія описана в Хроніці Шимона Кезаї (близько 1283 р.) А.В. Гадло стверджує, що ім'я «князя Аната», можна розглядати як уособлення етноніму, і можна зробити висновок про спорідненість роду Дуло з аланами. Водночас А.В. Гадло зазначає, що два імені видатних представників цього роду потенційно могли мати давнє ірано-кавказьке походження - Курт (пор.), перське *gurd*, що означає «герой», і курдське, що означає «залізний воїн», і *Asparux*, перське слово, що означає «герой»[59, с. 187].

Протягом X ст. рухаючись із південноруських степів на захід, угорці осіли в Угорщині й заснували поселення на цих землях. Відновлення алано-угорських відносин відбулося після XIII ст. Монголи здобули перемогу над аланами та їхніми союзниками-куманами, що спонукало деяких із них переселитися на захід. У Центральній Угорщині половцям і аланам дозволив оселитися угорський король Бела IV приблизно в 1239 році. Згодом алани (в Угорщині відомі як яси) заселили територію під назвою Ясдхаг, яка стала центром адміністративного життя, а пізніше Ясберен. Яси-алани відомі також як місто Ясі на річці Прут. Документально підтверджено, що в 1323 році король Карл Роберт Анжуйський дав дозвіл Джасу воювати під його прапорами.

Говорячи про міграцію ясів та кунів до Угорщини, ми маємо дві визнані в науці тверді константи:

- 1) Татаро-монгольська навала в XIII ст., спричинила переселення;

2) яси і куни переселилися разом, однією масою, чисельністю до 60 тис. людей у відомий регіон Альфельде.

Чисельність ясів, які переселилися до Угорщини, оцінював історик Ю. Ферент лише в 10 тис. осіб [108]. Ф. Фодор, видатний історик ясів і кунів, писав, що Качар Огала, вождь ясів, був названий куном, оскільки група перебувала під впливом кунів [88, с. 34-35]. Таке запозичення є дуже вірогідним, зважаючи на чисельну перевагу кунів в середньому Дунаї. Коли в Угорщині ми можемо знайти об'єднану орду східноєвропейських іммігрантів? Для цього в угорській історіографії 1239 рік прийнято позначати як конкретну дату, і, за словами Ф. Фодора, яси оселилися в районі Альфельда поблизу цієї річки. На цій території жили рештки більш ранньої трупи ясів. Ця хронологія, якщо вірна, вказує на те, що переселенці з Кавказу до Дунаю – Паннонії провели в дорозі 16 років, що є сумнівним. За всіх тодішніх транспортних недосконалостей і невлаштованості доріг, розбійних нападів та грабежів тощо, це занадто довго. Швидше за все, на початку руху люди не уявляли, куди вони врешті підуть шукати порятунку. По дорозі доводилося робити тривалі зупинки, потім ситуація змінювалася, доводилося знову йти, тільки так можна пояснити це переселення кунів, ясів з їхньої сім'ями і спробувати уявити весь драматизм, який очевидно їх супроводжував [85. С. 109].

Коли куни прибули до Угорщини, їм запропонували землю та можливість поселення в місці злиття річок Дунай і Тиса вздовж Кереса, Маруша та Темеша [87]. У 1982 р. А. Полоці-Горват склав на карті розташування сьомого клану, Куна Ютанів, які були найбільш закрученими на північ уздовж річки. У 1975 р. Задва - Яська Уха Язізі («алано-осетинського походження») згадується там же. Тим, хто був найближче до Ясів, були Куни з клану Улаш, які контролювали територію на схід від Сільнока, який був центром регіону в Карцазі [88, с. 39-40].

Нова батьківщина угорського яса була названа Яссаг. Крінг зазначив, що землю Ясу надав Ласло IV, угорський правитель, який підписав грамоту в 1279 році. У цій грамоті король Ласло наказує Кунам жити в будинках як

християни, а не в наметах. Вони задокументовані в працях Ф. Фодора, які містять дати їх виникнення. У доміграційну епоху існувало кілька сіл: Яслалан з 1067 р.; аллатський з 1212 р.; Яноскида з 1283 р.; Ясароксалаш; Ясякогалма з 1357 р.; і в 1433 році нові великі села Ясдоза і Ясфенісар. «Ясберен» став назвою центру Ясов Берен в 1533 році, який був заснований в 1357 році. У XVI-XVII ст. місто складалося з двох частин, які були розділені стіною або перегородкою [88, с. 41]. У той час, як Яська частина міста була католицькою, мадярська – протестантською.

Яси жили у Ясшазі, а й у інших місцях Угорщини. Лише ті, хто оселився в Ясшазі в 1239 році, отримали привілеї [88, с. 43]. В угорських джерелах алани-яси спочатку не відрізнялися від половців-кунів. Починаючи з XIV ст. яскокунські відносини, характеризуються поступовим послабленням влади кунів і зростанням автономії ясів. У 1323 році король Карл Роберт надав хартію, щоб звільнити їх від контролю з боку синів Кеверге, як зазначено. За словами Л. Сабо, Кеверге ідентифікувався як персонаж Куна в його творах. Хоча ми не знаємо, яку владу було надано Кеверджу та його синам, король вільно задовольнив їхній прохання про 18 років і дозволив їм вибрати, куди вони хочуть піти зі своєю долею; також відмовив в праві служити в королівських військах [88, с. 46].

Могильник і поселення Недсаллаш поблизу дослідницького села зробили ім'я Ясожа відомим. Однак через відсутність письмових джерел археологічні матеріали з Недсаллаша є не дуже інформативними. Ще до Другої світової війни Недсаллашський цвинтар набув сумної слави. Частково, це було правильно датовано 14 століттям І. Прюклером і Й. Комаромі, які правильно визначили деякі предмети як випадкові знахідки з нього. Пруклер був першим, хто наголосив на східному походженні певних текстів [87, с. 195].

На основі цих даних Л. Селмеці висуває гіпотезу про поховання православних християн, які були пов'язані з візантійським впливом. У XV столітті католицизм вважав їх язичницькими. Знову Яс був навернений до християнства францисканцями, які пізніше стали католиками. Найдавніші

могили Л. Шельмеці можна простежити до другої частини XIII століття. В останні роки XII століття в могилах під номерами 64-86 були виявлені бронзові монети, що належали угорському королю Белі III (з 1173 по 1196 рік). Жіночі прикраси були виготовлені з використанням монет, які пізніше були датовані з поправкою на 40-50 років до середини XIII століття). У двох могильниках, гробниці Оргодасентміюлос Кун, виявлено однакові монети, що вказує на міграцію ясів та кунів до Угорщини [36, с. 325].

Висновки до розділу 3

Отже, в добу Високого Середньовіччя алани входять до складу декількох племінних союзів тюрків: печенігів, половців, чорних клобуків (торків). Також у цей період простежується поживлення культурних і економічних контактів із Руссю. Є свідчення, про те що аланські князі мали династичні шлюби із руською елітою, руські князі наймали на службу аланських вершників. Загалом, даних про участь алан у складі тюркських об'єднань печенігів, половців і торків вкрай мало. Відомо, що саме в це період деякі аланські племена опинились на Дунаю, а пізніше в Угорщині. Також, алани починають заселяти Північний Кавказ, приймають християнство і стають союзниками Візантії. Негативну роль у житті їх етносу відіграло монгольське вторгнення. Деякі племена були знищені, інші відступали на Захід, в Угорщину і на Балкани. Кавказькі алани були змушені присягнути монголам, служити у їх війську, давати рекрутів, платити податки. Усіх непокірних монголи знищували, через що ареал поширення аланської культури на Кавказі почав звужуватись.

РОЗДІЛ 4. АЛАНИ-ЯСИ У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ В ДОБУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

4.1. Аланське населення у складі Улусу Джучі

Золота Орда, або Джучівська держава це – монгольська кочова держава у степах Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру. Заснована Джучі, старшим сином Чингісхана. Постала на базі монгольських завоювань 1220-1240-х років. Початково була частиною єдиної Монгольської імперії. Але перш-ніж перейти до перебування в ній аланського населення скажемо, що експансія монголів у регіоні розпочалась із походу Джебе і Субедея 1221 р., які захопили столицю Хорезму, м. Ургенч, після чого вторглись у Азербайджан і почали підкорення Західного Кавказу, перемогли русько-половецькі дружини на р. Калка. Проте, монголи не мали достатньо сил для продовження експансії, тому відступили в Степ і знову з'явилися у Східній Європі лише у 1236 р., знищивши Волзьку Булгарію. Був також підкорений Кавказ, Половецький степ, Крим, далі монголи пішли у Південну Русь, розоривши Київ, Чернігів, Галич, Волинь і Карпати [90, с. 96-97]. У 1241 р. відбувся похід у Східну Європу, були розорені Польща, Угорщина, Сілезія, Хорватія, Булгарія.

Ослаблені війною на Північному Кавказі та в Русі татаро-монголи не змогли пробитися до країн Західної Європи (хоча їхня армія досягла навесні 1242 р. Адріатичного узбережжя), тим більше, що в їхньому тилу негайно стали спалахувати повстання та посилюватись партизанські дії. Вже 1241 р. повстали кипчаки [90, с. 98]. На багато років затягнувся опір в окремих районах Аланії. Так, європейський мандрівник Плано Карпіні, який побував на Кавказі в 1246 р., вказує на «частину аланів, які чинили мужній опір і досі не підпорядкованих їм (монголам)» [17, с. 57-58]. Далі він каже, що ординці вже 12 років ведуть облогу «однієї гори в землі аланів» і не можуть її взяти [17, с. 67]. Йдеться тут, звичайно, про власне гірські народи Аланії.

Французький посол до Монгольської імперії Гільйом Рубрук, у 1253-1254 рр. який побував проїздом на Північному Кавказі, писав, що черкеси, алани і лесги, що живуть в горах, «все ще не підкорені», і, що на блокування ущелин аланів виділено п'яту частину війська Сартака (сина Бату) [17, с. 186]. Згідно з арабськими джерелами, у «країні асів» постійно знаходився 10-тисячний монгольський тумен [78, с. 63].

Монах-мінорит Гільйом Рубрук, який проїжджав через Північний Кавказ у 1253 р., зазначив, що «алани – християни за грецьким обрядом, які мають письмена і грецьких священиків», тобто візантійців [17, с. 99]. Мабуть, завойовники не торкнулися аланської церкви, або ж західна частина Аланії, де грецькі священики переважали, здалася на милість переможців і вціліла разом із церквою. Згадка «грецького обряду» в устах ченця-католика означає приналежність алан до візантійського православ'я.

У 40-60-х роках XIII ст. значна частина північнокавказького населення, іменована джерелах «аланами» і «асами», змушена залишити батьківщину. Декілька тисяч чоловіків потрапило в гвардію монгольських імператорів і опинилося в Китаї (пізніше їх чисельність могла зрости, є цифри, що в XIV ст. аська гвардія імператора в Пекіні налічувала 30 тис. чол.), інша група алан пішла в Угорщину з половцями, утворивши тут етнічну область Ясшаг [39, с. 41;49, с.145]. Великі маси алан залишали рівнини і йшли в ущелини Центрального Кавказу, осідаючи у басейні р. Велика Ліахва по сусідству з місцевими нахомовними двалами. Васал Хулагуїдів– грузинський цар Давид (близько 60-х рр. XIII ст.) селив знатних алан, що втекли від монгольського хана Берке поблизу Тбілісі, Дманісі та в Жінвалі [78, с. 63]. До речі, таке переселення дуже вітала хулагуїдська влада в Грузії, зобов'язуючи алан нести військову службу, у тому числі й у грузинських фортець.

Така політика грузинських царів по відношенню до горян Великого Кавказу та північнокавказьких аланів проводилася не лише за наказом великих ханів Хулагу, а й у суто національних інтересах. Це був тил Грузії, яка обезкровлювалась у боротьбі з монгольськими загарбниками.

Утворення Золотої Орди почалося за Бату. Монгольські баскаки спочатку проводили жорстоку грабіжницьку політику щодо підневільного населення, не завжди враховуючи, що це негативно позначається на власне державних інтересах самої Орди [48, с. 218]. Особливістю монгольського управління був військовий поділ усього кочового населення, на тумени, сотні і десятки сімей. Також усі підкорені землі розподілялись між власне Чингізідами – нащадками Чингісхана [39, с. 39]. Улус Джучі (старшого сина полководця) , наприклад, поділявся на менші улуси, який успадкували молодші сини Джучі, його онуки і правнуки. До складу улусів приписувались не лише землі, але й цілі племена і народи, що на цій землі проживали. Значними податками обкладали монголи осіле населення, натомість кочовиків звільняли від їх сплати, але вони несли військову і ямну (поштову) повинність, були зобов'язані охороняти торгові шляхти, утримувати коней і постійні двори для ханських посланців [68, с. 82-83].

Так, Золота Орда та Хулагуїдський Іран (Ільханат) вже за 20 років після завоювання імперією Кавказу розпочали масштабну війну [48, с. 180]. У 1262-1263 рр. Як відомо, за умов воєнного часу монголи проводили загальну мобілізацію, зокрема й серед підкорених народів. Військова повинність була обов'язковою. Так, Хулагуїди тимчасово мобілізували в Грузії, за необхідності, до 20% чоловічого населення, напевно, подібний підхід мав місце і в Золотій Орді, що широко залучала русичів, кипчаків, алан, черкесів, лісгів та інших горян у свої війська [59, с. 139].

Основні військові дії між Джучідами та Хулагуїдами розгорнулися, у межах сучасної Чечні. Війна почалася влітку 1262 з набігу трьох золотоординських туменів на Ширван. Мобілізувавши сили, Хулагу вибив їх із Дербента і, переслідуючи супротивника, вийшов через Прикаспійський Дагестан на лівий берег Терека через броди у районі сучасних сіл. Брагуни. Звідси починалися степи Дешт-і-Кіпчака – серце Золотої Орди, основа існування кочових племен [90, с. 102]. У січні 1263 р. на лівому березі Терека (напроти впадання Сунжі) зустрілися дві величезні армії, що налічували по 300

тис. воїнів. Грандіозна зимова битва продемонструвала перевагу золотоординської армії, Хулагуїди були змушені відступити і повернулися назад тією ж дорогою – через Дербентський прохід [35, с. 57]. Дербент був закріплений за Золотою Ордою. Слід сказати, що в цей період один із корпусів Хулагу стояв з південного боку Дар'яла.

Наступна кампанія відбулася 1265 р., коли хан Берке вторгся до Ширвану. Військові дії завершилися миром лише у 1267 р. та знекровили значні території Північно-Східного Кавказу [49, с. 141]. У подальшому військова активність монголів, як і раніше, зосереджувалася на Дербентському та Дар'яльському проходах, де містилися значні сили Джучідів, зважаючи на постійні претензії Хулагуїдів [48, с. 183].

Крім, зовнішні війн ординцям доводилося придушувати повстання всередині завойованих земель. Руські літописи повідомляють (під 1278 р.) про велике повстання на Північному Кавказі в 1277 р. та облогу монголами, із залученням дружин руських князів, аланського міста Деякова [35, с. 55-56]. Зважаючи на все, сюди були залучені сили з усієї Золотої Орди, і командував ними сам хан Менгу-Тимур (1266-1280 рр.). «Славне яське місто Дідаків» загинуло у лютому 1278 р. Воно було спалене і пограбоване [35, с. 56]. Ряд дослідників вважають, що під Деяковим треба розуміти Верхньо-Джулатське городище в Північній Осетії, інші вважають, що Деяков треба шукати на р. Сунжа [48, с. 388].

Повстання було викликане, швидше за все, посиленням податкового гніту в Золотій Орді, причому, податки стягувалися не тільки грошима та майном, а й людьми – «данина кров'ю», «данина дівчатами». Щороку треба було видати монголам десяту частину кількості людей у тому чи іншому населеному пункті.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. черговий монгольський намісник Хулагуїдів змусив царя Давида IV втекти до Мтіулеті [35, с. 59] Тут він зібрав горян і, очистивши Дар'яльську ущелину від монгольської варти, засів у горах. Монгольський загін піднявся від Мцхети і, перейшовши Хрестовий перевал,

обложив Степан-Цмінду (Казбегі). У відповідь цар Давид набрав 15-тисячне військо з гірських племен Кавказу і завдав відчутних втрат монголам, змусивши відступити на рівнину [35, с. 59].

Натомість торговельні, стратегічні та політичні інтереси Золотої Орди вимагали збереження стабільності на Північному Кавказі. По-перше, тут проходили напрямки торговельних шляхів міжнародного значення, на перехрестях яких виникли такі золотоординські міста, як Маджари (на р. Кума), Нижній Джулат (на р. Терек поблизу Майський, Кабардино-Балкарія) і Верхній Джулат (близько сел. Ельхотове, Північна Осетія) [78, с. 63-64]. По-друге, Північний Кавказ ставав фронтом у боротьбі нащадків Джучі з нащадками Хулагу в Ірані за володіння Кавказом. По-третє, на Північному Кавказі стали розташовуватися літні кочові ставки ханів, зафіксовані в П'ятигор'ї, Маджарах, Джулаті в міжріччі Терека та Сунжі, на Сулаку. В силу цих та інших причин життя в рівнинно-передгірній частині нахських земель поступово оживало. Тим більше, що монголи швидко розчинялися в тюркомовному середовищі, переймаючи мову та традиції споконвічних мешканців передкавказьких степів [39, с. 47].

З часу правління хана Узбека (1312-1342 рр.), у якому Північний Кавказ став економічним і політичним центром Золотої Орди, іслам утверджується як державна релігія. Водночас проводилася політика віротерпимості на завойованих територіях. Так, на Північно-Східному Кавказі і в Прикубанні діяли католицькі місіонери, а в золотоординських містах стояли православні храми, які обслуговували руські священики [93, с. 91].

Війни між Іраном та Золотою Ордою тривали і в XIV ст. В 1319 р. великий золотоординський хан Узбек через територію Дагестану і Дербент здійснив похід у межі Північного Азербайджану. У відповідь на це в 1321 р. хулагуїдський емір Чупан прорвався на Північний Кавказ з Грузії через Дар'яльську ущелину, а повернувся в Закавказзі через Дербент, на своєму шляху суцільному руйнування землі в межах Осетії. Інгушетії, Чечні та

Дагестану. Військові дії відновлювалися і протягом наступних десятиліть: 1335 р., 1356/1357 р. і т.д. [35, с. 61].

Цікаво відзначити, що після відступу військ ільхана, ще одна велика група аланської знаті втекла до Грузії під заступництво грузинської та монгольської влади. Мабуть, це було пов'язано з їхньою політичною орієнтацією та невдоволенням золотоординським пануванням

В той же час, як зазначають візантійські джерела в 30-40 рр. XIV ст. Аланія знову виступає самостійною країною [33, с. 356]. В акті від 1347 р. згадано «покірний митрополит всієї Аланії і Сотирополя пречесний Лаврентій» до приходу в Танаїс. Тут важливо відзначити, кілька цілком конкретних реалій: висування і митрополити Аланії візантійця з Трапезунда, який був найближчим територіально ринком імперії і мав давні традиційні зв'язки з народами Кавказу, що відбилися, доброзичливе ставлення до аланської християнської кафедри в Золотій Орді, без згоди якої Симеон не міг прибрати до своїх рук парафії Сарая та Танаїса (у числі їхніх парафіян були і алани) існування окремої та безперечно слабкої Кавказької митрополії, суто формальний контроль Константинополя над далекою Аланською кафедрою, ієрарх якої робив, що хотів [56, с. 145].

Зважаючи на політичну нестабільність у Золотій Орді, пов'язану з боротьбою різних претендентів за ханський трон, зростає роль її землеробських периферій, падає авторитет і вплив степової аристократії. Так, після Куликовської битви 1380 р., коли московський князь Дмитро Донський вщент розгромив досить потужну армію Мамаю, авторитет Орди впав дуже низько. З тогочасних джерел зникають вказівки на владу чи значення Золотої Орди на Північному Кавказі [100].

В цей час алани майже повністю зникли у Західному Кавказі. Внаслідок цього, з Приазов'я починається просування частини адигських племен, що перейшли під впливом монголів від осілості до напівкочового способу життя. Основу їхньої економіки в XIV-XV ст. становило екстенсивне скотарство, яке вимагало постійної зміни пасовищних угідь. У XIV ст. перші адигейські

пам'ятники з'являються у верхній частині Кубані, де їхньому подальшому просуванню перешкоджали монгольські та кипчацькі кочівлі в районі Кавказьких Мінеральних вод та Ставропольської височини [74, с. 163]. У військових діях цього року знову беруть участь військові з'єднання чисельністю до 300 тис. осіб. Після проходження таких мас людей та кінноти земля перетворювалася на камінь, і на ній роками не виростала трава. Певне значення мали міські центри Золотої Орди, які були не стільки адміністративними та аграрними, скільки насамперед торговими центрами, у тому числі і работоргівлі [74, с. 163-164]. Це Маджари, Верхній Джулат та Нижній Джулат (Татартуп). Є також дані про відродження Таркова, Ма-Гаса (Алхан-Кали) і про якесь велике золотоординське городище на лівому березі Терека (у межах Шовківського району сучасної Чечні) [35, с. 55]. Типово золотоординські поселення XIII-XIV ст. були виявлені поблизу сіл. Закан-Юрт та Самашки.

Пам'ятником золотоординської доби є мавзолей Борга-каш біля сіл. Плієво (Інгушетія), споруджений у 1405/1406 р. У всіх золотоординських містах Північного Кавказу були так звані «аланські» та «черкеські» квартали, де торговці з гірських народів могли зустрічатися на базарах з купцями з Іспанії, Італії, Візантії, Ірану, Єгипту, Русі, Середньої Азії та Китаю, що масами приїжджали і постійно жили у вказаних містах. Ібн Баттута у XIV ст. писав про золотоординських містах: «Кожен народ живе у своїй ділянці окремо, там і базари їх» [75, с. 163].

У XIII-XIV ст. у Криму та на чорноморському узбережжі Кавказу виникли великі генуезькі колонії. З ними пов'язана трагічна сторінка історії всіх гірських народів. Справа в тому, що генуезці масами вивозили рабів до Єгипту та країн Середземномор'я. Зважаючи на те, що єгипетський правлячий військовий клас (мамлюки) формувався за рахунок кипчаків і горян Кавказу, цей «товар» став основним у відносинах Золотої Орди та Єгипту [78, с. 64]. Генуезці на своїх кораблях доставляли до Каїра тисячі полонених хлопчиків, які проходили навчання у мамлюцьких військово-спортивних школах та

ставали професійними воїнами. У 1382 р. у Єгипті утвердилися звані «черкеські» султани, які були вихідцями, головним чином, з Північного Кавказу. У період їх правління вивіз горців у Каїр досяг величезних розмірів [59, с. 156]. Через це Єгипет мав дуже дружні зв'язки із Золотою Ордою. Але для населення Північного Кавказу такий «експорт» живої сили був, звичайно, раною, що кровоточить.

Близько 1363 р. утворилося католицьке єпископство «Каспійських гір», а до 1392 р. в Дагестані було п'ять католицьких місіонерських центрів (Комек, Тума, Таргу, Дургелі, Міаха). Можливо, що під останньою назвою ховається «Мічага» або «Мічихач» - одне з нахських громад Східної Чечні (Нахч-Мохк), де, до речі, Євфимій вказує на наявність християнського храму. Аж до 1366 р. продовжувала існувати Аланська єпархія православної (грецької) церкви, а Зихська єпархія католицької церкви діяла на Північному Кавказі до 1398 р., доки була скасована через фактичну відсутність пастви [93, с. 92-94].

Отже, до середини XIII ст. більшість аланських територій Половецького Степу і Північного Кавказу опинились під владою монголів. Після розпаду Монгольської імперії, Аланія потрапляє під владу Джучідів, котрі утвердили владу у Золотій Орді. Алани, неодноразово піднімали повстання проти монголів, при цьому значні їх сили служили у монгольській армії. Алани також утримували торгові шляхи до Візантії та Ірану, складали значну частину населення у кавказьких містах. До кінця XIV ст. починається процес ісламізації алан, що призвело до їх поступової асиміляції з-боку кавказців і тюрків.

4.2. Походи Тамерлана на Аланію та подальша доля кавказьких алан

Наприкінці XIV ст. Північний Кавказ зазнав спустошливого походу середньоазіатського завойовника Тамерлана (в європейській традиції – Тамерлана). 15-17 квітня 1395 р. на передкавказькій рівнині між рр. Кура і Терек відбулася грандіозна битва між військами хана Золотої Орди Тохтамиша

та Тамерлана. Горяни Кавказу в основному підтримували золотоординців. У війську Тохтамиша у цій битві брали участь і предки інгушів. Згідно з хронікою Шереф-ад-діна Йезді, військо Тохтамиша складалося «з русів, черкесів, болгар, кипчаків, аланів, жителів Криму з Кафою та Азаком, башкирдів»[46, с. 59].

Обидва війська мали приблизно 300 тисяч воїнів. Протягом трьох днів йшла одна з найбільш кровопролитних у середньовіччі битв. Тохтамиш зазнав поразки в битві, і його військо розпалося на три окремі частини: одна частина пішла на північ, до низовин Волги, інша частина бігла в гори Кавказу, третина пішла на Дон і в Крим.

Тільки Тамерлан у цій битві втратив убитими понад сто тисяч воїнів. Ще більше загинуло воїнів із розгромленого війська Тохтамиша. Цією поразкою Золотій Орді було завдано смертельного удару. Більше у монголів не було сил для відродження колишнього впливу Золотої Орди [48, с. 389].

Після перемоги у битві Тамерлан почав переслідувати військо Тохтамиша. Дорогою він вогнем і мечем пройшов Поволжя, Південну Русь та Крим. Восени 1395 р. він розпочав похід на Північний Кавказ. Протягом кількох місяців військо Тамерлана пройшло через всю північний Кавказ із заходу на схід, знищуючи все на своєму шляху, залишивши по собі руїни та трупи. Походи проти північнокавказьких народів, ймовірно, були пов'язані з тим, що племена Північного Кавказу підтримували Тохтамиша в його війні проти Тамерлана. Після поразки Тохтамиша, один з його воєначальників – Удурку втік у гори і сховався, за повідомленням хронік Шамі та Йезді, у фортеці Пулада [105, с. 305].

Першого удару було завдано по адизьких (черкеських) племенах. Адиги підпалили лани між Азовом та Кубанню. В результаті, як повідомляє хроніст Шереф-ад-дин Йезді, «безліч худоби переможного війська загинуло на цьому шляху, і воно бідувало близько 7 або 8 днів від голоду». Але все ж, таки адигів це не врятувало. Пройшовши спалену землю, війська Тамерлана обрушилися

на них і «пограбували весь улус черкеський, захопили значні трофеї» [105, с. 308].

Згідно з середньовічними хроніками, після походу проти адигів, Тамерлан здійснив кілька походів проти алан (у текстах хронік – «ельбурзці»): «Коли думки Тамерлана заспокоїлися від справ із областюруських і черкесів, то він з усіма військами повернув до гори Ельбурз» [109, с. 385].

Проти алан було здійснено чотири походи: проти «Буріберді та Буракана», проти «Кулу та Тауса», проти фортеці Кабчігай, де був правителем Пулад, і проти області Сім-сім.

При дослідженні маршрутів походів Тамерлана проти північнокавказців дослідники в основному спираються на дві хроніки - «Зафар-наме» («Книга перемог») Нізам-ад-діна Шамі, що був з тимчасовим і особистим секретарем Тамерлана, і «Зафар-наме» («Книга перемог») Шереф-ад-діна Йезді, який жив у першій половині XV ст. Слід зазначити, що під горою Ельбурз хроністи мають на увазі Кавказький хребет від Черкесії до Дагестану, тобто територію, яку займали алани, оскільки, згідно з хроніками, походи проти «ельбурзців» начитаються відразу ж після походу на черкесів і закінчуються походом на область Аухар, яку більшість дослідників локалізують у Дагестані та ототожнюють з Аварією [109, с. 387].

Те, що під «горою Ельбурз» середньовічних хроністів ховається весь Кавказький хребет, зазначено рядом дослідників. Перший похід проти «ельбурзців» Тамерлан здійснив у область Буріберд, де правителем був Буракан (Бураган). У Шамі говориться: «Тимур, намірившись йти на Бурагана, наказав вирубати ліси і зробити дорогу. При цьому поході вони напали на гору Ельбурз, де було знайдено багато фортець і без числа великих областей, багато боролися з ворогами віри та взяли незліченну видобуток із майна невірних».

Деякі дослідники вважають, що Буріберд і Буракан є особистими іменами правителів. Е.В.Ртвеладзе вважає Буріберді і Буракан тюркськими іменами: «Так, ім'я Буракан, на наш погляд відповідає широкому поширеному

серед тюрків імені Барак, а ім'я Буріберди складено, мабуть, із двох тюркських слів: перша частина цього терміну – Бурі – означає вовк, а друга – берді – є третьою особою єдиного числа минулого часу від дієслова давати, і, отже, все це ім'я буквально перекладається, як «вовк дав» або «вовком даний» [98, с. 189].

Деякі дослідники вважають Буріберді назвою країни, області: «Точнішими є відомості про те, що Тамерлан у намірі підкорити «невірних» попрямував до країни Буріберді». Ймовірно, «Буріберд» не особисте ім'я, а найменування області, в якій правителем був Буракан (Бураган). Це підтверджує і наведена вище цитата з хроніки Йезді, про те, що Тамерлан направився на «Буриберди і Буракана, який був правителем народу асів». І в хроніці Шамі відзначається лише Бураган [86, с. 102].

В.А. Кузнецов підтримує Е.В. Ртвеладзе, підкреслюючи, що Джихад Тамерлана – це «священна» війна «мусульман проти «невірних» християн» Джихад Тамерлана, В.А. Кузнецов, вважає аргументом на користь локалізації області, що розглядається, у верхів'ях Зеленчука, оскільки саме тут відзначені християнські храми [86, с. 103]. Слід зазначити, що «невірними» для Тамерлана були як християни, а й усі немусульмани, але в першу чергу – язичники.

Х.А. Хізрієв, без належної аргументації, розподіляє чотири області, проти яких були здійснені походи Тамерлана проти «ельбурзців» або асів, між сучасними йому автономіями Північного Кавказу: область Буріберді – Карачаєво-Черкесія, область Кулу та Тауса – Кабардино-Балкарія, область Пулада – Північна Осетія, область Сім-сім – Чечено-Інгушетія: «До часу навали Тамерлана феодальна роздробленість Аланії здобула своє оформлення приблизно в сучасних етнічних та політичних кордонах республік та областей Північного Кавказу. На території сучасної Карачаєво-Черкесії (країна Буріберді) розміщується власник Буракан, а на території Кабардино-Балкарії – брати Кулу та Таус. На території Північної Осетії керував Пулад. Правителем

країни Сімсім на території Чечено-Інгушетії названо Гаюр-хан, у якого у васальній залежності перебував син Мухамед» [87, с. 345].

Наявність тут же, на цій території мавзолею Боргія-Каш (датованого початком XV ст. свідчить про те, що тут, можливо, похований цар, правитель Боргія (Борохан, Буракан), а отже, в тому ж окрузі проживав та її народ – аси. Слід зазначити, що Б.Д. Газиков послідовно ототожнює у роботі з асами предків інгушів. Також не виключено, що «Буракан», можливо, було не ім'ям правителя області Буріберд, а його титулом. Слово «буракан (бураган, бурахан)» можна перекласти з інгушської мови, як «хан фортець» – «володар фортець» [86, с. 105].

Подальші дії Тамерлана проходили в районі Андійського Койсу, звідки він пройшов за Терек і перезимував у пониззі нар. Куми. Взимку 1395-1396 рр. Тамерлан здійснив стрімкий похід на золотоординські міста, що лежали на Волзі Сарай-Берку і Хаджі-Тархан (сучасна Астрахань), населення яких зазнало майже поголовного знищення, принагідно винищили населення, зване в хроніках «баликчіян» («рибалки»). З весни 1396 р. Тамерлан продовжував військові дії Дагестані.

Тамерлан здійснив кілька жорстоких каральних експедицій у гори в районі Галашки-Мужичі-Даттих і, можливо, в ущелині річки Чанти-Аргун в область Зумсі (Сім-сім), що призвели людей, що сховалися в горах, майже до повного фізичного знищення. Різко скоротилася чисельність народу. Внаслідок завойовницьких походів монголів та Тамерлана Хромого набагато скоротилася територія розселення інгушів.

Величезних збитків було завдано економіці, було зруйновано весь господарський уклад. Землеробство і ремісниче виробництво занепали. Площинні землеробські райони були перетворені на кочівля різних кочових народів. У соціально-економічному, політичному, культурному відношенні інгуші були відкинуті на сотні років тому.

4.3. Становище аланських племен у країнах Східної Європи доби Пізнього Середньовіччя (Угорщина, Болгарія, Візантія)

Нашестя 1238-1239 і 1395 рр. розкидали аланське населення добре обжитих передгірських рівнин. Значні маси алан, як предкавказьких, і донських, виявилися залучені до нового «переселення народів» і занедбані на сотні, і навіть тисячі, кілометрів від місць проживання. Це був один із актів історичної трагедії Аланії, що завершилася її катастрофою. Аланські групи, що відірвалися від основного етнічного масиву на Кавказі і потрапили в іноетнічне оточення, були приречені асиміляцію і зникнення [87, с. 353]. Разом з тим, є факти разючої стійкості навіть у найнесприятливіших зовнішніх умовах, про що ми докладно говоритимемо далі.

Факт міграції алан до Візантії підтверджує Никифор Григора, який вказує, що «деякі з масагетів, які жили за Істром» (Дунай у нижній течії), таємно відправили посольство до Візантії з пропозицією перейти на службу імперії. «Їх взагалі називають аланами, – каже Григора, – вони з давніх-давен прийняли християнство і хоча згодом підкорилися скіфам (татаро-монголам тілесно, мимоволі поступившись їх силі, але постійно плекали в душі заповітну мрію про самостійність... «Імператор прихильно прийняв алан, і понад 10 тис. людей переселилися до Візантії з дружинами та дітьми. У цих джерелах, безперечно, йдеться про аланів Північного Причорномор'я. Описуючи колишню Хазарію, Аланію та країну кипчаків від Дунаю до Волги, Рубрук зазначає, що «ця країна вся спустошена татарами і донині щодня спустошується ними» [17, с. 56]. Слід гадати, що це і було причиною міграції північнопричорноморських і донських алан до Візантії.

Тоді ж алани з'явилися у Молдові та Румунії. М. Фасмер давно звернув увагу на іранську топоніміку Бессарабії, можливо залишену аланами. Один із таких помітних топонімів – річка Прут (від скіф. «Пората», AlanusFluvius – «Аланська річка» на найдавніших картах), назва, можливо, пов'язана з перебуванням у цьому регіоні сарматських племен роксолан і язигів перших століттях нашої ери [88, с. 43]. Північно-західна частина Причорномор'я,

таким чином, давно була відома давнім іранцям, і переселення сюди нових їх мас у XIII ст. йшло второваним шляхом.

Пам'ятником перебування алан на берегах нар. Прут у Румунії є назва міста Яси. Навколо цієї назви ще у XIX ст. йшла дискусія: М. Карамзін та А. Кантемір вважали, що на місці міста до часу Стефана Молдавського (друга пол. XV ст.) існував тільки млин мірошника Ясія, який дав своє ім'я місту. Ф. К. Врун заперечував це твердження і вказував, що в регіоні, що цікавить нас, крім м. Ясси, є села Яська і Олонешти (Аланешти) на Нижньому Дністрі [105, с. 297]. У наш час румунський вчений А. Андронік знову повернувся до версії Карамзіна-Кантеміра, що відриває назву м. Ясси від однойменного народу. А. Андронік вважає, що плем'я ясів з Паннонії не має відношення до міста Яси та до *municipiumjassorum*, до якого належить близько 40 написів. Теодореску, взагалі не стосується даного сюжету, ніби він не існує, лише мимохідь згадуючи м. Ясси поза зв'язком з його виникнення. А. Андронік при цьому не каже, що недалеко від м. Яси є село Глінча-Яси, тобто топонім, який навряд чи можна приписати тому самому імені загадкового мірошника [108, с. 187].

Є й історичні факти. Цар Болгарії, що воював з візантійцями, Михайло Шишман (1323–1330 рр.) надіслав допомогу обложеному у Філіппополі полководцю Івану Руському, що мав гарнізон з 2 тис. болгарських і аланських вершників. За висновком Ф. К. Вруна, останні перейшли до Болгарії «зі своїх жител при Нижньому Дністрі та Пруті, ще не зовсім покинутих ними в XV ст.» [108, с. 189]. До тих самих висновків дійшов Ю. А. Кулаковський. Мабуть, ті ж яси, що з'явилися після татаро-монгольської навали на Балканах, в 1313 р. допомогли сербському царю Мілутіну в його війнах [88 с. 73-77].

Крім Візантії, Молдавії та Балкан, частина алан виявилася відкинутою татаро-монгольським вторгненням XIII ст. до Угорщини. Доля цієї групи нам відома краще та представляє особливий науковий інтерес, тому на ній зупинимося докладніше.

Угорцям XIII ст. здалося, що вони прийняли до своєї країни один народ – кунів. Спосіб життя, одяг ясів і кунів, напевно, мало відрізнялися між собою,

але ці спостереження були поверхневими і зовнішніми. Пізніше різницю між ними проявилися дедалі більше. Грамота 1323 р. підкреслює різницю між ясами і кунами, яке полягала, передусім, у цьому, що яси говорили своєю мовою, хоча напевно розуміли і мову кунів. У зв'язку з цим проведено ретельний аналіз власних імен ясів. Особисті імена аланського походження: Фурдух, Зудак, Зуаган, Мокзун, Амбултан, Губул. У мовному списку ясів від 1422 р. представлено 40 слів. Це насправді практичний посібник для повсякденного спілкування. Усі слова у списку іранського походження. Відповідно, навіть на початку XV ст. на цій території люди говорили в основному по-яски, а не по-кунськи. Мова служила міцною базою для збереження етносу ясів [88, с. 64].

Дуже цікаво, що яси в Угорщині, починаючи з 1350 р., у середньовічних грамотах називаються і філістеями. Раніше всі дослідники намагалися пояснити це за допомогою етніконуяс, але марно. Назву ясів біблійним ім'ям філістеїв можна пояснити язичництвом самих ясів, частково антропологічною відмінністю. Навернення кунів (і, мабуть, ясів) у християнську віру було непростим і тривалим процесом. На думку етнографа І. Дьорффі, куни насправді залишилися язичниками. Яси навіть наприкінці XV ст. укладали шлюби за своїм язичницьким обрядом, хоча начебто всі в цей час вже були католиками. Цікаво, що етнікон«філістеї» належав лише до ясів, кунів так не називали [87, с. 299]. У Біблії говориться, що вождь філістеїв Голіаф був величезного зросту. Антропологічний тип ясів свідчить також щодо відносно високому зростанні. Навпаки, куни мали загалом нижчий зростання. Антропологічно яси відрізняються від них досі.

З погляду етнографії дуже важливим є питання про те, чи залишалось на місці в епоху турецького панування яське населення? Деякі дослідники, зокрема Ф. Фодор, перебільшують втрати ясів. Останні роботи істориків переконують нас у тому, що населення рівнини (Альфельда) переважно збереглося. Ф. Фодор, незважаючи на переконання в зміні населення Ясшагу, вважає самосвідомість ясів постійно чинною і чинною силою. Вже після появи

роботи Ф. Фодора з'явилися видання турецьких джерел XVI в. Ми спираємося на дані цих останніх робіт [88, с. 62].

Список населення 1550 р. був складений ще до спустошливого турецького походу 1552 р. Перший турецький військовий похід на землю ясів стався в 1536 р. В 1550 р. в Ясберені і в 12 яських селах переписано всього 752 сім'ї. У Ясберені проживало 437 сімей. У 1572 р. біля Ясшагу існувало вже 1049 сімей. Це пояснюється тим, що з інших областей рівнини в Ясшаг прийшло багато людей. Але, на жаль, перепис (дефтер) 1550 р. є не зовсім точним. Достовірно лише те, що стосується м. Ясберені. Оскільки раніше угорському королю місто та пов'язані з ним 12 сіл разом платили данину щороку, а цю форму турки зберегли, то не потрібно було точно вказувати кількість сімей у кожному селищі [109, с. 421].

Далі автор проводить стислий аналіз імен за списком 1550 р. З'ясовується, що імена, отримані при хрещенні, усі угорські, католицькі. Що стосується прізвищ, то серед них збереглася ціла низка прізвищ яського чи кунського походження. Одна п'ята частина прізвищ свідчить про походження людей, тобто про те, що їхні предки або переселилися із сусідніх областей, або походять з інших національностей, наприклад, кунів, які до 1550 р. проживали на території Ясшагу. Далі автор на основі роботи Л. Фекет наводить 38 прізвищ, ймовірно, яського походження. Вони зустрічаються лише на території Ясшагу. Окрім згаданих раніше прізвищ, автор наводить ще 40 прізвищ кунського походження, які існували лише в Ясшазі [87, с. 314].

Деякі з них зустрічаються і в більш ранніх документах, наприклад, прізвище Боксон та її варіанти. Закінчення «він», на думку Д. Немета, вказує на яське походження прізвища. Існують такі прізвища, які явно вказують на яське походження їх носіїв: Яз, Яс. Вони проживають на території поза Яшшим, особливо в Північній Угорщині. Більшість прізвищ на території Ясшагу характерні для угорців, але це зовсім не означає, що носії цих прізвищ не були за походженням ясами. Етнічне походження у XVI ст. ще жваво збереглося у свідомості ясів. Оскільки в різних селищах зустрічалися

абсолютно ідентичні прізвища, а також у великій кількості, необхідно було вдаватися до різних прізвиць, щоб відрізнити їх один від одного. Дещо пізніше замість колишніх прізвищ стали вживати тільки ці прізвиська, а прізвища поступово зникали. Так могли зникнути і яські прізвища. Ці прізвиська часто служили визначниками родів [88, с. 55-56].

Аж до XV ст. зустрічаються лише односкладові імена, двоскладові дуже рідкісні і носії зазвичай виконували певну суспільну функцію. У цей час, феодальні відносини визначилися й у Ясшазі. Колишні родові володіння розбилися на сімейні, успадковані до певної сім'ї. Дещо пізніше у зв'язку з сегментацією сімей таких прізвищ стало дуже багато, а їхнє ставлення один до одного вже не мало значення. Потрібно було «придумати» нові прізвища, які б висловили нові співвідношення. Саме тоді могли зникнути яські прізвища, існували ще XIV в. Дуже цікаво, що угорські прізвища, незважаючи на їхню переважну більшість у селищах, не мають стільки варіантів, скільки їх мають прізвища яського типу. Це також свідчить про походження нових угорських прізвищ. До 1550 р. жителі Ясшагу ще зберігали свою етнічну єдність, хоча більшість прізвищ стали угорськими. У цей час відбувалися громадські зміни та зміни в галузі прізвищ були пов'язані саме з цим.

Після 1550 р. турки винищували населення Ясшагу, але незважаючи на це, навіть Ф. Фодор вказував на цілу низку сімей, які зберегли яське походження. Найбільш критичний період у житті населення Ясшагу настав після взяття м. Егера в 1569 р. Більшість авторів вважає, що Ясшаг цей час спорожнів. Як доказ вони наводять факт відсутності грамот. Остання грамота належить до 1599 р. А 1608 р. яси вже були присутні на коронуванні короля Матяша II під своїм прапором. Протягом дев'яти років між наведеними датами яси (і куни) були відсутні лише тимчасово; вони повернулись. Військові події повністю не винищили населення Ясшагу [88, с. 58]. Той факт, що за дев'ять років немає жодних грамот, що стосуються ясів, пояснюється і тим, що в цей час країна не мала свого правителя-намісника короля (народу) і, таким чином, яси також не мали уповноваженого правителя.

Найцінніший пам'ятник музею - знаменитий ріг Лехеля завдовжки 43 см, вирізаний з бивня слона та прикрашений різьбленими фігурами вершників, що полювали на оленя та лева, боротьба з кентавром, зображення герба з орлом між крилатими грифами. У нижньому поясі зображень розміщені акробати, фокусник, музиканти. Це циркові сцени. Вони починалися після того, як імператор Візантії піднімав відкриту долоню у бік трубачів. Візантійське походження рога Лехеля не піддається сумнію, як і дата X-XI ст. Датування Д. Ласло синхронізується з подіями, що викладаються в легенді про Лехеля та його героїчну загибель. Угорські військові вожді X ст. Лехель і Булчу, що воювали з німцями, потрапили до них у полон. Засуджений до страти Лехель побажав востаннє потрубити у свій ріг [88, с. 59-61]. Його бажання було задоволене. вибравши момент, Лехель завдав своїм рогом смертельного удару по голові імператора. Ріг тріснув. Легенду про це до нас доніс Шимон Кезан, і вона має історичну основу: Лехель та Булчу історичні особи X ст., а постійний епітет Лехеля у європейських хроніках – «трубач» [88, с. 61].

Як показав З. М. Малахов, наприкінці XI в. резиденцію аланських митрополитів з ущелини Великого Зеленчука було перенесено до Сотиріуполя у пониззі нар. Чорох, а з кінця XIV до 60-х років XV ст. вона була знову перенесена до міста Трапезунд [87, с. 356]. Останнім митрополитом Аланії, який жив у Трапезунді, був Мелетій, який помер у 1447 р., а до 1459 відноситься лист останнього імператора Давида Комніна до герцога Філіпа Бургундського, де говориться, що алани готові битися на його боці проти невірних. Після захоплення Трапезунда турками в 1461 р. центр Аланської кафедри перемістився ще на захід – у м. Севастію. Останнє свідчення про «аланейського « архієпископа відноситься до 1590 [44, с. 192], тобто до кінця XVI ст., але цілком очевидно, що до цього часу реальні зв'язки настільки віддаленої Аланської кафедри зі своєю паствою ослабли, хоча і не були втрачені повністю (про що свідчить хоча б згадуваний вище грецький напис XVI ст. станиці Курджипської).

Висновки до розділу 4

В епоху Пізнього Середньовіччя алани перебували переважно у складі Золотої Орди, а після її розпаду Кавказька Аланія була окупована і пограбована Тамерлан-шахом (Тамерланом), що стало причиною поступового занепаду кавказьких алан, котрі поступово почали розчинятися серед інших кавказьких етносів, чому сприяв і процес ісламізації іраномовних народів, що іще більше посилило їх тюркізацію. Алани довгий час служили у складі монгольського війська, їх сліди знаходять навіть у далекому Пекіні, де алани служили у гвардії імператорів монгольської династії Юань. Проте інша частина алан не захотіла коритись степовим завойовникам і відступила на Південь і Захід. Частина кавказьких алан поселилась Грузії і далі в Анатолії, де вони вступили на службу до візантійських імператорів. Значна частина алан, разом із половцями, перейшли Карпати і опинились в Угорщині, де угорська влада виділила їм землі для проживання (Ясшаг). Тут довгий час проживав етнос «яси» - власне від самоназви аланів «оси». Також на території Молдови з'явилося місто Ясси, що безумовно має відношення до алан. Іще одна частина алан переселилась через Дунай і опинилась на Балканах. Місцеві алани були нечисельними, тому асимілювались зі слов'янами і валахами. Від них залишилось мало свідчень і слідів.

ВИСНОВКИ

Отже, здійснене дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

Доведено, що історіографія питання є доволі широкою і такою, що з певними зауваженнями, дозволяє реалізувати мету та завдання дослідження. В той же час аналіз історіографії показує, що питання ролі та значення аланів в Східній Європі доби Середньовіччя залишається недостатньо вивченим. Це стосується як української, так радянської та зарубіжної історіографії. Окремі питання навпаки фальшувалися на догоду комуністичній владі. Зокрема, в радянській історичній науці неодноразово порушувалося питання про нібито дружні зв'язки аланів Північного Кавказу і Русі в передмонгольський період. Слід зазначити, що це питання було порушене в тих розділах монографії В. Т. Пашуто «Зовнішня політика Давньої Русі», які написав А. П. Новосельцев. Однак, ці твердження потребують підтвердження з боку як письмових, так і археологічних джерел. Також, радянські дослідники вважали, що в «Повісті минулих літ» контакти русів і північнокавказьких аланів-ясів зафіксовані при згадці подій 965, 1117 та 1182 рр. Проте, немає жодної вказівки літописів на будь-який зв'язок цих ясів з Аланією Північного Кавказу. Тому, прийнятнішою видається версія про їхнє східноєвропейське походження.

Як зазначив провідний вітчизняний дослідник аланського етносу О. Бубенок, в історіографії східноєвропейських істориків залишається упереджене і негативне ставлення до кочових народів, іноді ігнорується їх провідна роль у формуванні європейських етносів. Складність дослідження цієї теми, також пояснюється відсутністю достатньої кількості писемних і археологічних джерел. Щодо даних археології, то часто дослідники не можуть чітко розмежувати пам'ятки тюрків і аланів, оскільки кочове населення постійно змішувалось. Писемні джерела досить мало повідомляють про аланів у період Середніх віків. Тут також присутня проблема самоназви, адже алани часто називали себе «асами» або «осами», іноді використовували і родові і племінні назви, які сьогодні неможливо ідентифікувати.

Встановлено, що джерельна база дослідження достатня для висвітлення теми нашого дослідження. Вона складається з хронік, літописів, записів мандрівників, збірників документів, письмових джерел, джерел особового походження. Вважаємо, що наявні джерела майже повністю відображають нашу проблему, а отже є достатніми для досягнення мети і завдань дослідження.

З'ясовано, що тема дослідження, мета, завдання створили передумови для використання системи загальноновизнаних принципів, методів, які склали методологічну основу роботи і дали можливість дослідити історіографію проблеми та джерельну базу, окреслити основні проблеми та запропонувати висновки.

Визначено, що аналіз наявної літератури дозволяє говорити, що ареалом формування аланського етносу може слугувати межиріччя Дону і Волги. За іншими даними, алани могли сформуватись у Північному Кавказі, у басейні р. Терек і Кубань. За іншими даними, вони прийшли з-за Волги і є нащадками саків і масагетів. На думку багатьох сучасних дослідників, маскути часів раннього Середньовіччя – це нащадки масагетів часів Античності в Середній Азії, про яких згадував Геродот. Згодом під час переселення сарматських племен у IV–III ст. до н. е. вони опинилися в степах Східної Європи. У перші століття нової ери масагети у складі аланської орди переселилися на Захід, внаслідок чого частина з них опинилася на Східному Кавказі. Тому зрозуміло, чому античні автори ставили знак рівності між масагетами й аланами. Проте за часів раннього Середньовіччя в письмових джерелах вірменського походження як жителі Східного Кавказу були представлені не алани, а масагети, більш відомі як маскути. Виходячи з того, що ще з часів пізньої Античності масагети (маскути) ототожнювалися з аланами, є сенс вважати маскутами тих аланів, які проживали за часів раннього Середньовіччя біля Дербентського проходу. Про присутність аланів у Дагестані в цей період можуть свідчити дані візантійських та мусульманських письмових джерел.

Але згадки про маскутів тут відсутні. Це дає підстави вважати, що аланами вони називали маскутів.

Але серед українських істориків, все ж популярнішими є «донська версія» походження алан, оскільки одні із самих ранніх аланських поселень зафіксовані на Лівобережжі, у басейні Сіверського Дінця. Алани зародились на перетині кочових і осілих етносів. Із самої ранньої історії, вони активно змішувались із іранськими, тюркськими, германськими, слов'янськими народами. Також фіксується висока мобільність алан. Вони взяли участь у Великому переселенні народів, заселяли простори Римської імперії, наймались на службу до візантійських, германських, перських правителів.

Встановлено, що питання мови та писемності в середньовічних аланів залишається відкритим. Деякі дослідники схильні вважати, що ранньосередньовічні алани створили свою рунічну писемність. Але їхні аргументи не витримують критики. Так, зокрема протягом раннього середньовіччя алани періодично входили до складу імперій Євразії (Тюркського каганату та Хазарського каганату), то були незалежними, що призвело до утворення на Північному Кавказі політичного об'єднання Аланія, що проіснувало з середини X ст. до кінця XII ст. Остання подія збіглася з поширенням візантійського християнства серед аланів. І було б дуже дивно, якби алани були винятком і не спробували створити свою систему писемності у зазначений період. Що ж до періоду входження багатьох народів Євразії до складу імперій середньовічних кочівників, то згадаємо відому тезу: «Прибульці-завойовники схильні нав'язувати підкореним народам свою мову». Якщо ці мови були письмовими, то вони насаджувалися разом із письмовими системами. А тому появу ж писемності в аланів слід відносити до X ст. Адже нові реалії потребували не тільки використання грецької мови, а й розвитку місцевої аланської, але вже в письмовій формі. Наявність писемності в аланів підтверджують деякі письмові джерела XIII ст. Яскравим доказом цього є виконані грецькою графікою Зеленчуцький напис та аланські маргіналії на сторінках візантійського літургійного рукопису 1275 р. Третій пам'ятник

було виконано латинською графікою – це Ясський глосарій 1422 р. з Угорщини.

Доведено, що у Ранньому Середньовіччі, алани брали активну участь в генезі тюркських держав: Тюркського кагану, Волзької Булгарії, Хозарського каганату, конфедерацій печенігів, торків і половців. Саме в цей період фіксуються і перші контакти із Руссю. Поселення алан на Лівобережжі відносяться до салтівської культури, де алани проживали як в осілих поселеннях, так і кочів'ях. Також алани служили хозарським каганам, у якості особистої гвардії, є відомості про наявність їх гарнізонів у лісостепу, тобто саме алани могли збирати данину зі слов'ян. Деякі історики стверджують, що саме алани були засновниками Києва. У цій сфері варто згадати про таємничий степовий етнос бродників – змішаного тюрко-слов'янського населення Степу. Ймовірно, до бродників належали й іраномовні алани, оскільки вони цілком могли охороняти броди і переправи через річки, алани цим займались іще в хозарський період.

В X-XIII ст. про долю алан відомо менше. Довгий час вони слугували хозарам у вигляді буферу проти арабів і візантійців, часто виступали союзниками Візантії проти мусульман. Також вони активно змішувались зі слов'янським населенням Русі. Алани під ім'ям касогів наймались до руських князів на службу. В складі союзу торків (чорних клобуків) проживали на Пороссі, де мали автономію у складі Русі. У цей же період фіксується переселення алан на Кавказ, саме тоді формується Кавказька Аланія. На думку ряду дослідників, алани зіграли ключову роль в етногенезі осетин (від самоназви аланів «оси» і походить назва цього народу).

Захоплення Степу монголами зіграло фатальну роль у долі алан. Вони довгий час чинили супротив загарбникам у союзі із половцями і кавказцями, але не змогли перемогти орду. Врешті-решт, їх народ виявився розсіяний: частина алан перейшла Дунай і оселилась на Балканах, де вступила на військову службу до правителів Угорщини, Болгарії, Візантії. Інша частина опинилась під владою Джучидів – ханів Золотої Орди. Алани залучались до

військових кампаній монголів в Китаї і навіть служили у китайських гарнізонах. Але походи нового завойовника Тамерлана спустошили Аланію і призвели до значних руйнувань. Негативну роль відіграли і кліматичні зміни, в результаті чого змінився етнічний склад Кавказу. З часом, кавказькі алани були асимільовані іншими народами.

Загалом можемо підкреслити, що алани – стародавній індоєвропейський етнос, спадкоємець історичних традицій скіфо-сарматського світу, чи не єдиний з учасників Великого переселення народів, який протягом середньовіччя, нового та новітнього часів зберіг до наших днів свою ідентичність, рідну мову й культуру. На сьогодні вчені багатьох країн досліджують архаїчну мову аланів, звичаї, обряди, а в нартівському епосі шукають відгомін минувшини скіфів і сарматів. У Каталонії та історичній області Яшаг в Угорщині, де колись селилися алани-яси, їх сьогодні розглядають як предків тамтешньої людності й успішно виявляють їхні сліди в локальній культурі.

Також варто сказати, що ми в нашому дослідженні зробили спробу виокремити проблему аланів в Східній Європі доби Середньовіччя в окрему наукову проблему й пунктирно окреслити розв'язання принципово важливих проблем її виникнення, особливостей розвитку, політичних, історичних і етнокультурних наслідків. Зрозуміло, що висловлені авторкоб міркування й висновки не носять характеру доконечної істини й багато в чому можуть бути запереченні у науковій дискусії. А положення та висновки магістерського дослідження формують нову базу для подальших наукових пошуків і досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела

1. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы. Москва : АН СССР, 1967. Т. II. 212 с.
2. Ибнал-Асир Тарихал-камил. Баку : Б.и. 1940. 328 с.
3. Ибн Фадлан Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Москва-Ленинград : Изд. Академии наук СССР, 1939. 120 с.
4. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. Москва : Наука, 1962. Т. II. 785 с.
5. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Москва : Издательство восточной литературы, 1960. 436 с.
6. Китайская династийная история «Юань ши (Официальная история [династии] Юань». *Золотая Орда в источниках (Материалы для истории Золотой орды и улуса Джучи)*. Т. III. Китайские и монгольские источники / Перев. с кит., сост., введ. стат. и коммент. Р.П. Храпачевского. Москва : Наука, 2009. С. 121-292.
7. Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). Москва : Наука, 1991. 496 с.
8. Кулаковский Ю.А. Епископа Феодора «Аланское послание». *ЗООИД*. Одесса : Б.и., 1898. Т. XXI. С. 11–27.
9. Лаврентьевская летопись. ПСРЛ. Ленинград : Наука, 1926–1928. Т. I. 397 с.
10. Летопись византийца Феофана от Диоклитиана до царей Михаила, сына его Феофилакта. Москва : Б.и., 1890. 350 с.
11. Менандр. Продолжение истории Агафиевой. Византийские историки / Пер. с греч. С. Дестуниса. Санкт-Петербург : 1860. С. 311-470.
12. Новгородская Первая летопись. Москва–Ленинград : Наука, 1950. 120 с.

13. Новгородская Пятая летопись. ПСРЛ. Петроград : Б.и., 1917. Т. IV. С. 180–220.
14. Новгородская и Псковская летописи. ПСРЛ. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1848.VIII, [2], 363 с.
15. Патканов К. П. Армянская география VII в. Санкт-Петербург : Б.и., 1877. 56 с.
16. Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). Київ : Рад. письм., 1990. 558 с.
17. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Пер. А.И. Малеина. Москва : Гос. изд-во географ. лит-ры, 1957. 270 с.
18. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Москва : АН СССР, 1960. Т. II. 253 с.
19. Хаутала Р. Письма францисканцев из Золотой Орды: сведения латинских источников о религиозной политике хана Узбека (1312/13-1341). *Rossica antiqua. Санкт-Петербургский государственный университет*. 2014. №1(9). с. 63-103.
20. Хаутала Р. Послание папы Иоанна XXII христианским венграм, мелькитам и аланам Чагатайского улуса с рекомендацией нового епископа Самарканда Томмазо Манказоле. 29 сентября 1329 года. *История татар Западного Приуралья. Том I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Коллективная монография*. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. с. 366-367
21. Хроника Иоанна Мариньола, флорентийца, епископа Визиньянского. Осетины глазами русских и иностранных путешественников (XIII-XIX вв.) / Сост. введ. ст. и прим. Б.А. Клоева. Орджоникидзе: Сев.-Ос. книгоиздат, 1967. с. 22-23
22. Хроника флорентинца Джованни Мариньолли, епископа Базиньянского. После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий / Перев. с лат. и староитал. яз., вступит, статья и прим. Я.М. Света. Москва : Наука, 1968. с. 196-212.

Література:

23. Аксёнов В. С. Новые материалы к вопросу о мадяро-салтовских контактах в Верхнем Подонцовье. *Археологія і давня історія України*. Вип. 7: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. Київ, 2011. с. 133–143.
24. Аксёнов В. С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VII-X вв.». *Хазарский альманах*. Киев–Харьков, 2006. Т. 5. 308 с.
25. Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. Москва : Менеджер, 2003. 608 с.
26. Афанасьев Г. Е. Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона. Москва : Наука, 1993. 184 с.
27. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) *Археологические открытия на новостройках*. Москва, 1987. Вып. 2. с.20-31
28. Бахрах Х. Аланы на Западе. Москва : Ард, 1993. 191 с.
29. Багaley Д. И. Русская история. Ч.1. Харьков : 1909. 624 с.
30. Бартольд В. В. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Собрание сочинений в 9 тт. Москва : 1963. Т. II. Ч. 1.
31. Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI–VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. Москва : АН СССР, 1946. 208 с.
32. Бретшнейдер Э.В. Русь и асы на военной службе в Китае. *Живая старина*. Санкт-Петербург.: Тип. С.Н. Худекова, 1894. Вып. I. С. 67-73.
33. Бубенок О. Б. Адыги в Северном Причерноморье. Киев : Наукова думка, 2019. 416 с.
34. Бубенок О. Б. Аланы Північного Кавказу і Русь у післяхазарський період. *Східний світ*. 2018. №. 3. С. 11-19.

35. Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.). Киев: Истина, 2004. 327 с.
36. Бубенок О. Б. Від Аттіли до Чингіз-хана (алани і тюркомовні номади Євразії). Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. 508 с.
37. Бубенок О. Б. К вопросу о происхождении южнорусских ясов. *Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. Тезисы докладов научной конференции*. Липецк, 1992. С. 188–190.
38. Бубенок О. Б. Питання взаємовідносин між аланами і середньовічними номадами Євразії в роботах східноєвропейських та західних дослідників. *Східний світ*. 2006. №. 4. С. 27-46.
39. Бубенок О. Б. Политика монголов по отношению к аланам Золотой Орды. *Східний світ*. 2003. №. 4. С. 35-53.
40. Бубенок О. До питання про етномовну належність східноєвропейських ясів у домонгольський період. *Східний світ*. 1993. №2. С. 78-84.
41. Бубенок О. Б. Касоги на юго-западной границе Хазарского каганата. *Хазарский альманах*. 2014. Т.12. С.34-68
42. Бубенок О. Б. Касоги в Киеве. *Вестник института гуманитарных исследований правительства Кабардино-Балкарской республики и Кабардино-Балкарского научного центра Российской академии наук*. 2015. №. 3. С. 7-20.
43. Бубенок О. Б. Особенности функционирования Волго-Донской переволости в хазарское время. *Журнал Фронтирных Исследований*. 2020. №. 4 (20). С. 59-84.
44. Бубенок О. Б. Основание Аланской митрополии и начальные этапы христианизации аланов Северного Кавказа. *Дриновський збірник*. 2012. Т. 5. С. 190-199.
45. Бубенок О. Б. Огузы-торки на землях Левобережной Украины. *Східний світ*. 2011. №. 1. С. 25-40.
46. Бубенок О.Б. Политика монголов по переселению народов на юге Восточной Европы во времена Александра Невского. *RossicaAntiqua*. 2013. № 2. с. 41-63.

47. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.). Киев: Логос, 1997. 224 с.
48. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Москва: 2013. 510 с.
49. Винников А. З. Исторические судьбы аланского населения Подонья. *Хазарская крепость на Тихой Сосне*. 2017. С. 136-150.
50. Виноградов В. Б. Вайнахо-аланские взаимоотношения в этнической истории горной Ингушетии. *СЭ*. 1979. № 2. С. 30–39.
51. Войтович Л. Княжа доба на Русі (837-1492). Т. 1. Становлення імперії Русь (837-1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с.
52. Войтович Л.В. Княжа доба: Портрети еліти. Монографія. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 781 с.
53. Гаглойти Ю. С. К вопросу о первом упоминании алан на Северном Кавказе. *Аланы и Кавказ*. Владикавказ–Цхинвал: 1992. С. 11–21.
54. Гаглойти Ю. С. Этногенез осетин по данным письменных источников. Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе, 1967. С. 67–97.
55. Гаглойти Ю.С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. Тбилиси: Мецниереба, 1966. 254 с.
56. Гадло А. В. Византийские свидетельства о Зихской епархии как источник по истории Северо-Восточного Причерноморья. *Из истории Византии и византиноведения*. Ленинград : Наука, 1991. С. 131–148.
57. Гадло А. В. Этническая группа «барсилы». *Историческая этнография: традиции и современность*. Ленинград : 1983. №2. С. 71–85.
58. Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград : ЛГУ, 1979. 216 с
59. Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. Ленинград: 1994. 217 с.
60. Гасендич В. Алани і Русь: дискусійні питання взаємин зі слов'янами (IX-XII ст.). *The 10th International scientific and practical conference «European*

scientific congress» (October 29-31, 2023) Barca Academy Publishing, Madrid, Spain. 2023. С. 411-416

61. Гасендич В. Алани і салтівсько-маяцька культура (VII-X ст.). *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Випуск 14.

62. Гасендич В. Аланське населення у складі Улусу Джучі. *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 20. Ч. 2.

63. Голб Н. Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. Москва-Иерусалим: Гешарим, 1997. 239 с.

64. Головка О. Б. Слов'янське населення причорноморських степів XII – першої половини XIII ст. *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*. Київ : 1993. Вип. 1. С. 37–48.

65. Головка О. Б. Племена торків у політичному розвитку Південно-Східної Європи. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ-Черкаси : 1993. С. 176–181.

66. Головка О. Б. Торки в історії причорноморських степів. *Східний світ*. 1999. № 1–2 (Етумон. До 80-річчя академіка О. Прицака). С. 112–122.

67. Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. Київ : 2013. 235 с.

68. Горелик М. В. Монголы и подвластные народы в Золотой Орде (этносоциальная самоидентификация и ее внешнее выражение). *Золотоордынское наследие*. 2011. С. 77-90.

69. Готьє Ю.В. Кто были обитатели Верхнего Салтова? *Известия ГАИМК*. Т. V. 1927. С. 65-84

70. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва : Наука, 1967. 504 с.

71. Доде З.В. Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории. Монография. Москва : Восточная литература, 2001. 136 с.
72. Дружинина И. А. Историческая область Папагия трактата Константина VII Багрянородного «Об управлении империей» в свете письменных и археологических источников. *Нижеволожский археологический вестник*. 2018. Т. 17. №. 1. С. 76-89.
73. Еремеев Д. Е. Этногенез турок: происхождение и основные этапы этнической истории. Москва : Наука, 1971. 272 с.
74. Иванов А. И. История монголов (Юань-ши) об асах-аланах. *Христианский Восток*. 1914. Т. II. Вып. III. С. 281-300.
75. Иванов В. А. Город и степь Улуса Джучи (Золотой Орды) – историческая антитеза. *Золотоордынская цивилизация*. 2017. №. 10. С. 162-167.
76. Кадырбаев А. Ш. Тогон Тамерлан – последний монгольский император Китая. *Общество и государство в Китае: XLII научная конференция*. Москва : 2012. Вып. 6. Ч. 1. С. 168-182.
77. Кадырбаев А. Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII-XIV вв. Алма-Ата : 1990. 162 с.
78. Кадырбаев А. Ш. Центральный и Северо-Западный Кавказ в эпоху монгольского нашествия и Золотой Орды (по материалам «Юань-ши» и других источников). Владикавказ : Транскавказика, 2014. С. 58-74.
79. Кафаров П. И. Старинные следы христианства в Китае. *Восточный сборник*. 1872. Т. I. Вып. I. С. 1-64.
80. Квітковський В. І. Юртоподібні житла на салтівських поселеннях Лісостепоного Подінців'я. *Дриновський збірник*. 2019. №9. С. 55-66.
81. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва : Наука, 1964. 264 с.
82. Кляшторный С. Г. Азіатський аспект ранньої історії хозар. *Хазарський альманах*. Київ-Харків-Москва : 2003. С. 47–51
83. Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. Москва : Наука, 1984. 192 с.

84. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков: ХГУ, 1956. 348 с.
85. Кузнецов В.А. Алано-осетинские этюды. Владикавказ: Издательство Северо-Осетинского института гуманитарных исследований, 1993. 181 с.
86. Кузнецов В.А. Аланские племена северного Кавказа. Москва : Издательство АН СССР, 1962. 134 с.
87. Кузнецов В.А. Очерки истории алан. Владикавказ: Ир, 1992. 392 с.
88. Кузнецов В.А. Ясы и куны Венгрии. Владикавказ: Проект-Пресс, 2015. 96 с.
89. Куник А. О родстве Хагано-Болгар с Чувашиами по славяно-болгарскому Именнику. *Записки императорской Академии наук*. Санкт-Петербург, 1879. Т. XXXII. Кн. II. С. 118–161.
90. Кушумбаев А. Восточные мадьяры в истории Дашт-и-Кыпчака, Золотой Орды и Центральной Азии. *Türkoloji*. 2019. №. 95. С. 95-114.
91. Лысенко Н. Н. Асы-аланы в Восточной Скифии. Санкт-Петербург: СОГУ, 2002. 542 с.
92. Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1958. № 62. С. 142–148.
93. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. Ленинград: ЛГУ, 1940. 319 с.
94. Малахов С. Н. Аланская митрополия и аланы в письменных источниках конца 1390-х-1470-х гг. *ЛЕПТОН*. 2018. С. 89-100.
95. Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры. *КС ИИМК*. Вып. XXXVI. 1961. С. 14-30
96. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: ХГУ, 1985. 148 с.
97. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва : Наука, 1990. 264 с.

98. Очир А. Монгольские этнонимы: вопросы происхождения и этнического состава монгольских народов. Элиста : КИГИ. РАН. 2016. 286 с.
99. Патканов К. П. Армянская география VII в. Санкт-Петербург : 1877. 56 с.
100. Павкин М. В. Золотая Орда и право народов Северного Кавказа. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2009. №. 3. С. 45-46
101. Плетнева С.А. На салтово-хазарском пограничье. *Дмитриевский археологический комплекс*. Москва : «Наука», 1989. 288 с.
102. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Москва : «Наука», 1967. 200 с.
103. Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. Москва, 1908. 282 с.
104. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва : Наука, 1979. 155 с.
105. Сланов А.А. Военное дело алан I-XIV вв. Владикавказ: СОИГСИ им. В.И. Абаева, 2007. 400 с.
106. Смирнов А. П. Волжская Болгария. *Степи Евразии в эпохусредневековья*. Москва : Наука, 1981. С. 208–212.
107. Спицын А. Историко-археологические разыскания. 1. *Исконные обитатели Дона и Донца*. ЖМНП. Новая серия. Ч. XIX. январь 1909. С. 67-98
108. Тменов В.Х. Аланы: Западная Европа и Византия. Владикавказ : Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, 1992. 208 с.
109. Тменов В.Х. Аланы: история и культура. Владикавказ: СОИГИ, 1995. 440 с.
110. Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии. *Вестник Древней истории*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. №1(2). С. 176-204.
111. Туаллагов А.А. Ранние аланы. Владикавказ: ИПЦ СОИГСИ ВНЦ РАН и РСО-А, 2014. 464 с.
112. Туаллагов А.А. Сарматы и аланы в IV в. до н.э. I в. н. э. Владикавказ: Изд-во СОГУ, 2001. 321 с.

- 113.** Чжао Чжу-Чэн. Сведения из Юаньши о военном сотрудничестве между Золотой Ордой и юаньской династией. *Золотоордынское обозрение*. 2016. Т. 4. № 4. С. 779-783.
- 114.** Юрченко А.Г. Военные походы хана Угедея. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». *Материалы францисканской миссии 1245 года* / Крит. текст, пер. с лат. С.В. Аксенова и А.Г. Юрченко, исслед. А.Г. Юрченко. СПб.: Евразия, 2002. С. 258-263.

ДОДАТКИ

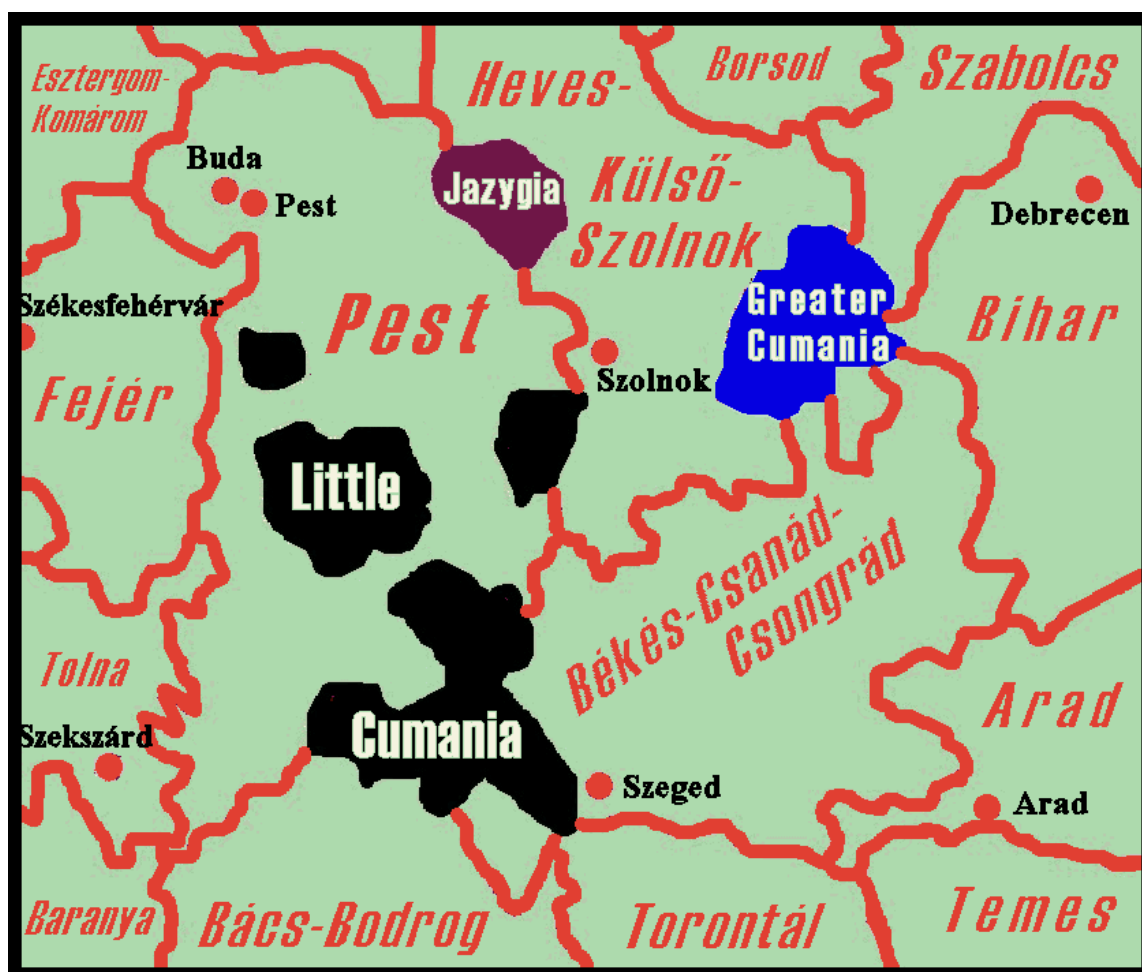
Додаток А. «Аланія» на мапі Гійома Деліля «Imperii Orientalis». 1700 р.

Додаток Б.Каптан, знайдений на городищі Мощова Балка (Урупський район, Республіка Карачаєво-Черкесія), що відноситься до салтівсько-маяцької культури

Додаток В. Регіон Ясшаг (Язигія) на території Угорщини – місце проживання ясів (аланів)

Додаток Г. Аланія у Х-ХІІ ст. за реконструкцією осетинського
дослідника Р.С. Бзарова

